

تجلی «جایگاه اهل بیت (علیهم‌السلام)» در نگاره‌های دوره‌های ایلخانی و تیموری

دریافت: ۱۴۰۱/۹/۲۱ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۲/۲۰

مرضیه علی پور^۱

چکیده

هنر شیعی، هنری توحیدی است که با تاکید بر دو اصل امامت و عدالت در حیطه هنر اسلامی قرار می‌گیرد. برخی تشکیل حکومت صفویه را زمینه‌ساز پیدایی این هنر در نظر گرفته و این دوره را سرآغاز هنر شیعی دانسته‌اند، ولی باید گفت شیوع هنر شیعی در ایران در یک روند تدریجی از عصر ایلخانیان آغاز شده و در عصر تیموری رواج و تداوم یافته و در عصر صفوی تثبیت شده است. وجود گرایش‌های شیعی در میان ایرانیان، مضامین و عناصری از باورهای شیعی در نگارگری تجلی نموده و باعث حضور چهره پیامبر ﷺ و اهل بیت (علیهم‌السلام) در نگاره‌ها شده است. هدف این تحقیق شناسایی ویژگی‌های بصری «جایگاه اهل بیت (علیهم‌السلام)» در نگارگری دوره‌های ایلخانی و تیموری و ارتباط آن‌ها با اصول مذهب شیعه است. بر اساس مطالعات کتابخانه‌ای و به روش توصیفی تحلیلی و با رویکرد تطبیقی، نگاره‌های دوره‌های ایلخانی و تیموری از بُعد باورهای شیعه و چگونگی تصویرسازی و تحلیل عناصر زیبایی‌شناسی و نمادین آن‌ها بررسی شده‌اند. یافته‌ها نشان می‌دهد تصویرسازی نسخه‌هایی با مضامین شیعی و به‌ویژه اهل بیت (علیهم‌السلام) همواره تحت تاثیر تفکر مذهبی هنرمندان و حامیان آن‌ها در دوران مختلف بوده است. چنان‌که در بیشتر نگاره‌های شیعی دوره ایلخانی از شیوه واقع‌گرایانه برای نمایش مولفه‌های بصری استفاده شده و گاه در آن‌ها نمادهای صریح و ساده‌ای نیز بروز کرده است، اما در دوره تیموری با افزایش گرایش‌های شیعی سعی شده با اجتناب از واقع‌گرایی و ورود به عرصه نمادگرایی، مضامین و شخصیت‌های شیعه را همان‌گونه که در مذهب شیعه انعکاس یافته، به تصویر درآیند و به این طریق بسترهای رشد عناصر نمادین نگاره‌های شیعی دوره صفوی فراهم شد.

کلیدواژه‌ها: اهل بیت (علیهم‌السلام)، شیعه، نگارگری، دوره‌های ایلخانی و تیموری.

۱. مقدمه

هنر شیعی، هنری توحیدی است که با تاکید بر دو اصل امامت و عدالت در حیطه هنر اسلامی قرار می‌گیرد. این هنر به بیان، نمایش یا انتقال همراه با ذوق و سلیقه فرد از اعتقادات، تفکرات، ارزش‌ها، مفاهیم، شخصیت‌ها، آداب و رسوم، جریانات و حوادث تاریخ تشیع می‌پردازد. ویژگی دیگر این هنر برقراری ارتباط نزدیک با فرهنگ و مولفه‌های هویت ایرانی است. نبوغ قومی ایرانیان در بهبود و کیفیت اجرا و سبک هنر شیعی نقش ملموسی داشته است. در این باره بورکهارت عقیده دارد، دید احساسی و تفکری هنر ایرانی تا حد زیادی وابسته به محیط اجتماعی شیعی است که مرزی بین شرایع خشک سنت و جماعت و حال دل و الهام است (بورکهارت، ۱۳۶۵: ۴۴). به استثنای دوره آل بویه که به صورت مقطعی از مولفه‌های شیعی در هنر استفاده شده، شروع، شیوع و به‌ویژه تداوم هنر شیعی در تاریخ ایران به تدریج و بعد از هجوم مغولان و سقوط خلافت عباسی و از عصر حاکمیت ایلخانیان آغاز شد و از دوره تیموری به بعد شیوع یافت. بررسی مضمون نگاره‌ها و تحلیل عناصر بصری و ارتباط آن‌ها با یکدیگر به مثابه موجودیتی برای درک موقعیت‌های اجتماعی و فرهنگی عصر خلق نگاره‌ها انجام می‌شود، زیرا نگارگر ساختاری را برگزیده است که وظیفه‌اش انتقال پیام از سوی مرجع پیام است و هنرمندی‌های نقاش را نباید از نظر پنهان داشت؛ بنابراین عناصر بصری خلق شده به وسیله نقاش، نه تنها در قالب نمادهای صرف، بلکه در جایگاهی فراتر به تصاویری برای بیان ایدئولوژی و پیام‌ها بدل شده است. هنر در دورانی که حکام و متولیان هنر بر ایدئولوژی و انگیزش‌های اعتقادی اهتمام ویژه دارند، عمدتاً هدفمند و وابسته می‌گردد و موضوعات و اغراضی که دامن هنر را مسخر خویش می‌سازند، مشحون از آموزه‌های دینی می‌گردد. همچنین هنر در دوران حاکمیت دین به‌ویژه آن‌گاه که در خدمت دین است، مبتنی بر زبان آموزه‌ها و منابع آن عمل می‌کند (مهدی‌زاده، ۱۳۹۲: ۱۷۰)؛ بنابراین ظهور و تجلی شگردهای تصویری و پردازش‌های نمادین در آثار هنری را باید از این منظر بررسی کرد؛ زیرا اصولاً هنری که در پی مفاهیم عمیق معنوی و سرشار از نیروی قدسی باشد، نمی‌تواند به زبان واقع‌نمایانه متوسل شود، بلکه به دنبال واسطه‌ای است که معنا و مفاهیم و آموزه‌های اصیل و

آسمانی را به وسیله آن‌ها به نمایش بگذارد. از این رو، شگردهای بصری و جلوه‌های نمادین خلق شده در آثار هنری، واسطه بیان معنا، مفاهیم و آموزه‌های اصیل و آسمانی آن‌ها می‌شوند (همان: ۳).

با وجود گرایش‌های شیعی در مقاطع مختلف تاریخی در میان مردم ایران و جایگاه هدایتگری اهل بیت (علیهم السلام) در کنار قرآن، مضامین و عناصر بصری از باورهای شیعی در نگارگری بروز و تجلی کرده و باعث حضور شمایل ائمه اطهار (علیهم السلام) در نگاره‌ها شده است؛ اما انعکاس مضامین، وقایع، باورها و شخصیت‌های شیعه در ادوار مختلف تاریخی و فکری در نسخ و آثار متعدد از جنبه‌های مختلف و به شیوه‌های متفاوت بروز یافته‌اند. از این رو، هدف این پژوهش بررسی جایگاه ائمه اطهار (علیهم السلام) در نگارگری دوره‌های پیشاصفوی (دوره‌های ایلخانی و تیموری) از بُعد باورهای شیعه است که در نصوص قرآنی و روایات ریشه دارد و در صدد پاسخگویی به سوالات ذیل است:

- مهم‌ترین مضامین شیعی مرتبط با اهل بیت (علیهم السلام) که در نگارگری دوره‌های ایلخانی و تیموری بروز یافته‌اند، کدام‌اند؟

- آیا تجلی جایگاه اهل بیت (علیهم السلام) در نگاره‌های این دو دوره بر اساس باورهای شیعه و آیات و روایات است؟

- مضامین شیعی کاربردی در نگاره‌های این دوره‌ها چه ویژگی‌های بصری دارند؟

۱-۱. پیشینه تحقیق

در میان پژوهش‌های دوره‌های ایلخانی و تیموری، مطالعه جایگاه اهل بیت (علیهم السلام) در نگارگری بر اساس آیات و روایات نقش ویژه‌ای دارد، ولی تاکنون مطالعات کمتری در این خصوص انجام گرفته است. از کتاب‌هایی که در راستای این پژوهش واقع می‌شود، می‌توان به کتاب «معراج‌نگاری نسخه‌های خطی تا نقاشی‌های مردمی با نگاهی به پیکرنگاری حضرت محمد (صلی الله علیه و آله و سلم)» نوشته هلنا شین دشتگل (۱۳۸۹) اشاره کرد که ضمن بررسی تاریخ

نقاشی مذهبی در اسلام، به بررسی نگاره‌های معراج پیامبر ﷺ در دوره‌های مختلف می‌پردازد. کتاب «عناصر هنر شیعی در نگارگری و کتیبه‌نگاری تیموریان و صفویان» نوشته مهناز شایسته‌فر (۱۳۸۴) نیز شامل مباحثی از هنر شیعی در نگارگری و کتیبه‌های تیموری و صفوی است که در کنار بررسی سیر تاریخی نگارگری این دوران، آثار شیعی را در این دوره‌ها معرفی کرده است. از جمله مقالاتی که در راستای این پژوهش واقع می‌شوند می‌توان به این موارد مراجعه نمود: در مقاله «تصویرآرایی پیامبر ﷺ و امامان شیعی (علیهم السلام) در نسخه خطی حبیب‌السیر با محوریت بحارالانوار» رضا نورانیان و همکاران (۱۳۹۹) ضمن مطالعه ویژگی‌های شمایل‌نگاری تعدادی از نگاره‌های پیامبر و ائمه اطهار (علیهم السلام) در نسخه حبیب‌السیر و ارتباط آن‌ها با روایات بحارالانوار، به تحلیل کاربرد مفاهیم و نمادهای شیعی در آن‌ها می‌پردازند و شمایل‌نگاری دوره صفوی را بررسی می‌نمایند. در تحقیق «بررسی روند تجلی مضامین شیعی در نگارگری ایران» علیرضا مهدی‌زاده (۱۳۹۶) به بررسی و تحلیل روند تحول مصورسازی مضامین شیعی از دوره‌های ایلخانی تا صفوی بر مبنای روایت پرداخته و دوره صفوی را نقطه عطفی در ظهور نگاره‌های شیعی دانسته است که با نمادهای شیعی به‌نمایش درآمده‌اند. این پژوهش جنبه تطبیقی داشته و نگاره فتح خیبر در فالنامه تهماسبی را به‌عنوان نمونه‌ای از نگارگری واقعه خیبر با رویکرد شیعی معرفی کرده است. بر اساس یافته‌ها، پژوهشی که ضمن توصیف و تحلیل جایگاه ائمه اطهار (علیهم السلام) در نگاره‌های دوره‌های ایلخانی و تیموری به بررسی محتوایی و بصری این نگاره‌ها از بعد باورهای شیعه که ریشه در نصوص قرآنی و روایات دارد، انجام نشده است.

۱-۲. روش تحقیق

این پژوهش بر اساس ماهیت و روش توصیفی تحلیلی و با رویکرد تطبیقی و تفسیری است و گردآوری اطلاعات آن از طریق مطالعات کتابخانه‌ای اسنادی انجام شده است. در این تحقیق عناصر بصری نگاره‌های شیعی به لحاظ مشترکات ساختاری و مفهومی با آیات و روایات مطالعه تطبیقی شده است تا ارتباط میان اعتقادات مذهبی حاکم بر دوره‌های ایلخانی و تیموری را در نحوه شکل‌گیری مولفه‌های بصری موجود در نگارگری مشخص

نماید. شایان ذکر است که در این تحقیق برای شناخت مفاد حقیقی و ارزش‌های شیعی عناصر تصویری، از تفسیر و تاویل آن‌ها بر اساس منابع قرآنی و روایی استفاده شده است؛ زیرا قرآن جایگاه بی‌بدیلی در اندیشه شیعی دارد و اساسی استوار و محکم در بیان حقانیت شیعه فراهم می‌سازد و نگارگران در آثار هنری از تفاسیر آیات قرآنی برای اثبات حقیقت و درستی دیدگاه خود استفاده کرده‌اند.

۲. جایگاه اهل بیت (علیهم السلام) در آیات و روایات

مطابق با روایات، پیامبر ﷺ در واپسین روزهای عمر شریف خویش «حدیث ثقلین»^۱ را به‌عنوان وصیتی همیشگی برای امت خود بیان فرمودند. بنا بر «حدیث ثقلین» که در کتب شیعه و اهل سنت آمده و همه بر صحت آن اتفاق نظر دارند، این دو امانت «قرآن» و «اهل بیت (علیهم السلام)» ایشان هستند. این حدیث درباره جایگاه هدایتگری قرآن و اهل بیت (علیهم السلام) در دین اسلام و لزوم تمسک به آن‌ها پس از رحلت رسول ﷺ سخن می‌گوید و اینکه این دو همواره در کنار یکدیگرند تا در کنار حوض کوثر به حضرت محمد ﷺ ملحق شوند. این حدیث علاوه بر امامت ائمه (علیهم السلام)، اثبات اتصال قرآن و اهل بیت (علیهم السلام) را بیان می‌نماید و نشان می‌دهد که قرآن را به‌تنهایی و بدون اهل بیت (علیهم السلام) نمی‌توان فهمید و پیامبر ﷺ هدایت مسلمانان را در گرو مراجعه به آنان اعلام فرموده است. در هدایتگری قرآن به‌ویژه برای پرهیزکاران تردیدی نیست، چراکه قرآن بینة ابدی پیامبر ﷺ و راهنمای همیشگی مسلمانان است، اما «اهل بیت» چه کسانی هستند و از نظر سیاسی و معنوی چه شئونی دارند که طبق «حدیث ثقلین»، هدایت قرآن با رهبری آنان گره خورده است (معارف، ۱۳۹۹).

«اهل بیت» واژه‌ای است که قرآن در «آیه تطهیر» برای اهل عصمت از خاندان پیامبر ﷺ به کار برده است.^۲ مطابق با روایات اهل بیت (علیهم السلام) شامل پیامبر ﷺ، علی، فاطمه و حسنین (علیهم السلام) معروف به «خمسه طیبه» و «اصحاب کساء» نیز شناخته می‌شوند و بر

۱. «إني تارك فيكم الثقلين كتاب الله و عترتي لن يفترقا حتي يردا علي الحوض ما إن تمسكتم بهما لن تضلوا و لن تزلوا»

۲. «إنما يريد الله ليذهب عنكم الرجس أهل البيت و يطهركم تطهيرا» (احزاب، ۳۳)

اساس روایاتی بی‌شمار عنوان «اهل بیت» شامل سایر امامان معصوم از فرزندان امام حسین (علیه السلام) نیز می‌شود. در اعتقادات شیعه، اهل بیت (علیهم السلام) همچون پیامبر ﷺ برای هر مسلمان الگو و اسوه هستند. از آنجا که در قرآن و روایات اسلامی فضایل فراوانی برای اهل بیت (علیهم السلام) بیان شده، محبت و اطاعت از آن‌ها بر همه مسلمانان واجب شده است. آیات بسیاری در قرآن وجود دارد که ناظر به شخصیت و مقامات اهل بیت (علیهم السلام) است که زمانی مقاصد این آیات روشن می‌گردد که به روایات صحیحی که درباره سبب نزول آن‌ها آمده است، مراجعه شود یا در صورتی که توضیح و تفسیری در خصوص مفاد آن‌ها از معصومین (علیهم السلام) وارد شده است، ملاحظه شود. از آن جمله می‌توان به «آیه مباهله»^۱ اشاره کرد که درباره اهل بیت (علیهم السلام) نازل شده است. آنچه در جریان مباهله اهمیت دارد، این مطلب است که مطابق «آیه مباهله» علی (علیه السلام) مصداق نفس پیامبر ﷺ و حسنین (علیهم السلام) به‌عنوان فرزندان رسول خدا ﷺ و فاطمه (علیها السلام) مصداق بارزی از زنان در امت اسلامی قلمداد شده‌اند. از این رو، امامان شیعه در برخورد با مخالفان خود، همه جا با استناد به این آیه، خود را پسران پیامبر ﷺ نامیده و بر دیگران افتخار کرده‌اند.^۲ از آیات متعددی که در خصوص اهل بیت (علیهم السلام) نازل شده می‌توان به نزول آیات «تبلیغ»^۳ و «اکمال»^۴ در روز «عید غدیر خم» اشاره نمود. مطابق حدیث متواتر «غدیر»، حضرت محمد ﷺ در «حجه الوداع» علی (علیه السلام) را از طرف خدا به‌عنوان خلیفه، وصی و امام پس از خود معرفی نمود. «آیه تبلیغ» که پیامبر را مأمور به ابلاغ این پیام نموده است و «آیه اکمال» که اتمام نعمت و اکمال دین را با این واقعه می‌داند در این روز بر پیامبر ﷺ نازل شد. در نقل‌های شیعی این روایت، پیامبر ﷺ بر این مسئله تاکید می‌کنند که امامت و ولایت را تا روز قیامت در نسل خود باقی می‌گذارند تا بندگان بدین طریق به سعادت حقیقی دست یابند. امام باقر (علیه السلام) فرمود: «بهترین وسیله تقرب بندگان به سوی خدای عزوجل اطاعت خدا و اطاعت

۱. «فَمَنْ حَاجَبَك فِيهِ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ فَقُلْ تَعَالَوْا نَدْعُ أَبْنَاءَنَا وَأَبْنَاءَكُمْ وَنِسَاءَنَا وَنِسَاءَكُمْ وَأَنْفُسَنَا وَأَنْفُسَكُمْ ثُمَّ نَبْتَهِلْ فَنَجْعَلْ لُغْنَتَنَا عَلَى الْكَاذِبِينَ» (آل عمران، ۶۱)

۲. همچون گفتگوی میان امام کاظم (علیه السلام) و هارون الرشید راجع به اینکه ائمه (علیهم السلام) فرزندان رسول الله هستند (طباطبایی، ۱۳۷۸، ج ۳: ۳۶۱-۳۶۳).

۳. «يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ وَإِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ وَاللَّهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ» (مائده، ۶۷)

۴. «الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتَمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيْتُ لَكُمْ الْإِسْلَامَ دِينًا» (مائده، ۳)

رسول و اطاعت والیان امر است، همچنین امام فرمود: دوستی ما ایمان و دشمنی ما کفر است» (کلینی، ۱۳۵۶، ج ۱: ۲۶۶، روایت ۱۲).

۲-۱. اصول و مبانی شیعه

اصول و مبانی اعتقادی شیعه، بر آیات قرآن و روایات پیامبر ﷺ استوار است. بیان این مهم از آن رو اهمیت فراوان دارد که اولاً اثبات می‌کند، شیعه مولود طبیعی اسلام است و معتقداتش در نصوص قرآنی و روایات ریشه دارد. ثانیاً نشان می‌دهد ظهور آن، دست کم از جنبه اعتقادی به عصر نبوت باز می‌گردد، نه به رویدادها و تحولات تاریخی پس از رحلت پیامبر ﷺ. «توحید، نبوت و معاد» اصول دین اسلام اند و علاوه بر آن دو اصل «امامت و عدالت» از اصول تشیع هستند و هرکس به آن‌ها ایمان نداشته باشد از شیعه بیرون است؛ اگرچه از اسلام خارج نیست؛ بنابراین، شیعه بر پنج اصل «توحید، نبوت، معاد، عدل و امامت» استوار است. «مبانی شیعی» به سلسله مفاهیم و ارزش‌هایی اطلاق می‌شود که منحصر به شیعیان علی بن ابیطالب (علیه السلام) بوده و بر پایه مفهوم اساسی ولایت اهل بیت (علیهم السلام) شکل گرفته است. دو اصل «امامت و عدالت» شامل مبانی و باورهای شیعی ذیل است.

۲-۱-۱. اصل امامت

مفهوم امامت از نظر مذاهب اسلامی متفاوت است. در نظر امامیه، امامت از اصول تشیع و بر پایه نظریه اهل سنت، از فروع دین است (مکارم شیرازی، ۱۳۹۵). متکلمان شیعی، امامت را ریاستی دینی و دنیایی می‌دانند: «الامام ریاسه عامه فی امور الدین و الدنیا بالاصاله» (بحرانی، ۱۴۰۶ ق: ۱۷۴). امامت از نظر باطن ولایتی است که امام بر اعمال مردم دارد و هدایتش چون هدایت انبیا و رسولان و مومنین صرف راهنمایی از طریق نصیحت و موعظه حسنه و بالاخره صرف آدرس دادن نیست، بلکه هدایت امام دست خلق گرفتن و به راه حق رساندن است (طباطبایی، ۱۳۷۸، ج ۱: ۴۱۱). علامه حلی، امامت را لطف خداوند به بندگان خود می‌داند (علامه حلی، ۱۳۸۲: ۱۸۱) و این بدین معناست که امامت، نظیر

نبوت، از مسائلی است که از اختیارات انسان بیرون است و باید از راه وحی و تعیین الهی صورت پذیرد، با این تفاوت که نبی به‌طور مستقیم از سوی خدا تعیین می‌شود و امام به‌واسطه پیامبر ﷺ از سوی خداوند تعیین می‌گردد.^۱ شیعه، اصل امامت را معرف خود می‌شمارد و آن را در حوزه ایمانیات قرار می‌دهد؛ یعنی اگر از جنبه معنوی نگریسته شود، از آن نظر که امام به اصطلاح احادیث «حجت خدا» و «خلیفه‌الله» است و رابطه معنوی میان هر فرد مسلمان و انسان کامل در هر زمان ضروری است، امامت جزئی از مسائل ایمانی خواهد بود.

۲-۱-۱-۱. مظاهر امامت

مقام و جایگاه اهل بیت (علیهم السلام)، امامت تداوم نبوت، امامان از نسل فاطمه (علیها السلام)، صراط مستقیم؛ راه امامان شیعه، علم امامان، عصمت، وصایت و نص، امدادهای غیبی، کرامت، داوری اخروی و شفاعت، توسل، زیارت.

۲-۱-۲. اصل عدالت

یکی از افتراقات مهم شیعه با سایر مذاهب دنیای اسلام (به‌غیر از معتزله) اعتقاد به عدالت در همه شئون خداوند است. «عدل، ضد جور به معنای رعایت برابری میان دو چیز و قرارداد هر چیز در جایگاه خود است» (ابن‌منظور، ۱۴۰۸ق، ج ۱۱: ۴۳۰؛ ذیل واژه عدل). همچنین عدل از نام‌های خداوند است (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۲: ۴۱۶)؛ زیرا خداوند به حق حکم می‌کند و در حکمش ظلم و ستم وجود ندارد. بنا بر اعتقاد شیعه، تمام عالم هستی بر میزان عدل الهی بنا شده است، آن‌سان که هیچ انسانی و هیچ موجودی از مقتضیات لازم وجودی خود محروم نیست. این معنا مستقیم از قرآن اخذ شده است.^۲ وقتی مکتب تشیع که جلوه‌گاه اسلام راستین است در برابر تحریف یکی از اساسی‌ترین

۱. «اطیعوا الله و اطیعوا الرسول و اولی الامر منکم» (نساء، ۵۹)

۲. «يَا أَيُّهَا الْإِنْسَانُ مَا غَرَّبَكَ بِرَبِّكَ الْكَرِيمِ * الَّذِي خَلَقَكَ فَسَوَّاكَ فَعَدَلَكَ» (انفطار، ۶-۷)

مبانی اعتقادی اسلام قرار گرفت و رهبران این مکتب مشاهده کردند که به دست جمعی از مزدوران دربار که با عنوان راویان حدیث و علما در جامعه معرفی می‌شوند، عدالت خدا که زیربنای عدالت اجتماعی است به صورت خطرناکی توجیه می‌شود و جنایات دربار، به وسیله اصل جبر به حساب خدا گذاشته می‌شود و تبدیل به عدالت می‌گردد، اعلام کرد، اسلام منهای عدل مساوی است با اسلام منهای اسلام و انکار عدل در واقع انکار اسلام است (نهج البلاغه، خطبه ۳۳). به این ترتیب شیعه با اعتقاد به عدل خداوند در برابر عقایدی که سبب انحطاط جامعه اسلامی بود، ایستاد.

۲-۱-۲-۱. مظاهر عدالت

شهادت طلبی، قیام علیه ظلم، مهدویت، انتظار.

۲-۲. نگارگری شیعی دوره پیشاصفوی

از اوایل دوران اسلامی به دلیل ملاحظات و حرمت‌های دینی نسبت به هنرهای تصویری آثار ارزنده‌ای از تصویرسازی وجود ندارد؛ زیرا حرمت تصویر به تدریج چون سنت مقبولی در جامعه اسلامی تثبیت شده بود و این موجب کندی پیدایش و شکوفایی تصویرسازی گشت. اگرچه نخستین تصاویر دینی و پیکرنگاری پیامبر ﷺ از دوره ایلخانیان به جا مانده، ولی در برخی روایات و گزارش کتاب‌های تاریخی در قرون اولیه اسلام، اخباری از چهره‌گشایی پیامبران نقل شده است. مطالعه کتاب «مروج الذهب» و «معادن الجوهر» ابوالحسن علی بن مسعودی (قرن ۴ ق)، نشانه‌های روشنی از وجود نقاشی‌های دینی با موضوع پیامبران و نیز تصویر پیامبر ﷺ را مشخص می‌کند (شین دشتگل، ۱۳۸۹: ۳۵). به رغم اینکه صفویان به داشتن حاکمیت شیعی شهرت دارند، ولی در قرون ۴ و ۵ قمری حاکمان دیلمی اولین حکومت مبتنی بر اصول تشیع را به وجود آوردند و اولین نگاره‌های باقی مانده از وقایع زندگی رسول اکرم ﷺ و علی (علیه السلام) در نسخه مصور بلعمی از «تاریخ الرسل و الملوک» طبری باقی مانده است. به نظر شایسته‌فر، در این نسخه حضرت علی (علیه السلام) با ذوالفقار در نقش

قهرمانی در اولین پیکارهای جامعه اسلامی مورد تاکید واقع شده است (شایسته‌فر، ۱۳۸۴: ۱۴).

اولین مکتب نگارگری در بغداد شکل گرفته و «خلفای عباسی معمولاً از مذهب حنفی حمایت می‌کردند» (ملک مکان و همکاران، ۱۳۸۹: ۲۳۴)، بنابراین بایستی فقه حنفی را بررسی نمود. بر اساس فقه حنفی، نگارگری انسان چه به صورت شمایل نگاری و چه غیرشمایل نگاری بی‌اشکال است؛ زیرا کشیدن تصویر روی کاغذ، در جایگاه محترمی قرار نمی‌گیرد و مسئله شبا‌هت با کفار پیش نخواهد آمد؛ بنابراین بسیار بعید به نظر می‌رسد که فقه مانع جدی در شکل‌گیری شمایل بوده باشد؛ زیرا با توجه به غلبه اهل سنت در این عصر، فقه سنّی مخالفتی در این باره نداشته‌اند، بلکه علمای فقه امامیه در ادوار مختلف دیدگاه‌های متفاوتی به اصل نگارگری اظهار داشته‌اند و مسئله در بین آن‌ها اجماعی نیست (سعیدی‌زاده و موسوی‌گیلانی، ۱۳۹۳: ۴۲). البته به‌رغم مخالفت برخی بزرگان شیعه با اصل تصویرگری موجود زنده، باید در نظر داشت که در آن روزگار جمعیت شیعه در اقلیت قرار داشت و چنانچه نگارگران شیعه که پایبند به فقه و شریعت بودند، می‌خواستند دست به تصویرگری بزنند، فقه قبل از ایلخانی در برهه‌هایی از زمان می‌توانست اثری موثر بر اقلیت شیعه بر جای گذارد. با توجه به اینکه در آن اعصار غلبه با اهل تسنن بود، دیدگاه‌های فقه شیعه تأثیر جدی در عدم تصویرگری نداشت (همان: ۴۴). در نگاره‌های مربوط به دوره سلجوقی که اولین مضامین مذهبی بازنمایی شده‌اند، چهره مقدسین به شیوه واقع‌گرایانه و از بُعد تاریخی مصور گشته‌اند، ولی با استقرار حاکمان شیعه و ترویج باورها و عقاید شیعی تحولات اساسی در زمینه مصورسازی مضامین مذهبی رخ داده است و شیوه‌ها و عناصر نمادین خاصی در عرصه نگارگری ظهور نموده که زمینه تجلی عناصر بصری ویژه‌ای را به قصد القای مجموعه‌ای از تأثیرات خاص فراهم کرد.

در دوره ایلخانان تحولی در آرای فقهای سنّی حنفی و حنبلی صورت گرفت و فقهای شیعه نیز همچون محقق اول، فاضل آبی و علامه حلّی مخالفتی با نگارگری نشان ندادند و قائل به جواز شدند (همان: ۴۲). اسلام آوردن فرمانروایان مغول و حمایت از ادب، دانشمندان و هنرمندان در پیروی از علم، ادب، هنر و اندیشه‌های اسلامی، زمینه مناسبی برای تهیه

کتب خطی و مصور با مضامین تاریخی و ادبی، به‌ویژه قصص پیامبران و حوادث زندگی آنان داشت. چنانچه احداث ربع رشیدی در تبریز و گردآوری گروه‌های متعدد هنرمندان، پیشه‌وران و دانشمندان در آنجا، در روند شکل‌گیری مصورسازی و آرایش کتاب با گرایش‌های مذهبی در دوره‌ها و مکاتب بعدی نقاشی ایرانی نقش عمده ایفا کرد (شین‌دشتگل، ۱۳۸۹: ۳۵). البته حاکمان ایلخانی بدون توجه به احکام شرع اسلامی درباره منع تصویرگری چهره به‌ویژه تصاویر اولیای الهی، دستور به نگارش کتب مصور مانند «جامع‌التواریخ» و «آثارالباقیه» همراه با نگاره‌هایی با مضامین تاریخی دینی دادند (شایسته‌فر، ۱۳۸۴: ۴۲). چند سال قبل از این که نسخه «آثارالباقیه» مجدد نسخه‌برداری شود، عالم و رهبر شیعه علامه حلی از عراق به دربار اولجایتو آمد و این بار نگاره‌های «آثارالباقیه» بیرونی به سفارش الجایتو به‌تصویر کشیده شده‌اند (همان) و نگاره‌های «مباهله» و «غدیر خم» به‌عنوان بخشی از تفسیری شیعی از تاریخ اسلام سفارش داده شده‌اند. بر این اساس نقش کلیدی علمای شیعه، امکان آماده‌سازی حضور فرهنگ تشیع در دوره تیموری و اوج آن با پذیرش مردم و حاکمیت صفویه در تأکید بر جنبه‌های روحانی و معنوی مذهب شیعه را هموار کردند. هر چند فقه اهل سنت درباره ترسیم شمایل ائمه (علیهم‌السلام) مشکلی نداشته‌است، ولی در این اعصار اهل بیت پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) همچون علی (علیه‌السلام) به‌عنوان چهره‌ای از یاران پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) ظاهر شده‌اند و به‌صورت افراد عادی، نه با عنوان امامان شیعی؛ بنابراین برخی هنرمندان یا حامیان شیعی مجبور بوده‌اند با انتخاب مضامین شیعی برای نگاره‌ها یا اینکه کاربرد عناصر شیعی به‌صورت نمادین در نگاره‌ها گرایش‌های شیعی خویش را به‌نمایش بگذارند.

تیموریان نیز از طریق فرهنگ، سیاستی را در پیش گرفتند که مشروعیت حکومت‌شان را در فضای اسلامی ایران تحقق ببخشند. آن‌ها با احترام و توجه به عقاید و باورهای شیعی، علاوه بر کسب مشروعیت برای حاکمیت خود، موجب تحول و توسعه تدریجی هنر شیعی مانند نگارگری در ایران گشتند (همان: ۲۷). شیعه پلی بود بین تشیع مردمی (عامیانه) و تشیع از نوع فقهاتی که در این دوره شاهد شکوفایی هر دو نوع هستیم. تأثیر این نوع جریان‌های مذهبی در هنر این دوره را نمی‌توان نادیده گرفت (آزند، ۱۳۸۷: ۲۵۶)؛ بنابراین نقش مایه‌های

شیعی در نگارگری نسخ خطی تیموریان مانند مصورسازی «کلیات تاریخی» حافظ ابرو در عهد شاهرخ تیموری پدید آمد. از دیگر نسخی که هم‌زمان با حکومت تیموری و در مکتب بغداد مصور شده، نسخه خطی و مصور «کلیله و دمنه» نصرالله ابوالمعالی است که باورهای شیعی این عصر را به تصویر کشیده است. تصاویری که پیامبر ﷺ را نشسته در میان اصحاب آن حضرت نشان می‌دهد و هر یک از صحابه بدون نام آنان می‌توان شناسایی کرد، گسترش بسیار زیادی یافت. از این نوع تصاویر گاهی برای تایید معتقدات شیعه استفاده شده و دلیل آن وضع ممتازی است که نقاش برای امام علی و حسنین (علیهم السلام) برگزیده است (عکاشه، ۱۳۸۰: ۱۲۱). نسخه خطی و مصور کلیات تاریخی «مجمع التواریخ» حافظ ابرو (۸۱۹-۸۱۸ ق) نیز که به دستور شاهرخ میرزا تهیه شده است، دارای دو نگاره با موضوعات شیعی با عنوان‌های «فتح خیبر» و «فتح مکه» است. یکی دیگر از نسخه‌های مکتب هرات «معراج‌نامه» میرحیدر است که در سال ۸۴۰ قمری برای شاهرخ تیموری نوشته شده است. یکی از نگاره‌های این نسخه با عنوان «پیامبر ﷺ با همراهی جبرئیل در کنار نهر کوثر» طبق اعتقادات شیعیان تصویرگری شده است. همچنین در نسخه «حیرت‌الابرار» تالیف امیرعلیشیر نوایی نیز شخصیت‌های شیعی همچون امام علی و حسنین (علیهم السلام) در موقعیت‌های مختلف نمایش داده شده‌اند. در زمان تسلط ترکمنان، در سبک کتاب‌نگاری غیردرباری شیراز تحولی پدیدار شد (پاکباز، ۱۳۸۵: ۷۷). در این کارگاه‌ها هنرمندان محلی و غیرمحلی با توجه به شیوه‌های مکتب هرات خصوصیات متفاوتی را پدید آوردند که از نسخه‌های این سبک «خاوران‌نامه ابن حسام» است که تعداد زیادی از نگاره‌های این نسخه از مفاهیم شیعی حکایت دارند. همچنین نسخه «گلچین ادبی» که به سفارش اسکندر سلطان در مکتب هنری شیراز مصور شده، چندین مجلس از آن باورهای شیعی را به نمایش گذاشته است.

۲-۳. بررسی نگاره‌های شیعی دوره‌های ایلخانی و تیموری

۲-۳-۱. نگاره «نسب‌شناسی پیامبر ﷺ» نسخه «تاریخ بلعمی» (ج ۱)

این نگاره با کتیبه‌هایی راجع به شجره‌نامه پیامبر ﷺ و خاندان ایشان به نمایش درآمد

است (تصویر ۱) در قسمت راست بالای این نگاره، پیامبر ﷺ، با جامه‌ای سبزرنگ، عمامه‌ای سپید و گیسوان سیاه‌رنگ، روی سجاده‌ای با نقش محراب که بر آن کلمه «الله» نقش بسته، نشسته است. ایشان با دست چپش به سمت قرآن که در دست راستش نگه داشته است، اشاره می‌کند و احتمال دارد با ابوبکر و عمر که در مقابل ایشان نشسته‌اند، درباره آن گفت‌وگو می‌کند. در این نگاره ذوالفقار در دست عمر قرار دارد، برخلاف سایر نگاره‌ها که همیشه ذوالفقار در دستان امام علی (علیه السلام) ترسیم می‌شود. رایا شانی دلیل ترسیم ذوالفقار همراه عمر را به خاطر نقشی می‌داند که این خلیفه در دفاع از دین اسلام داشته است؛ زیرا در زمان خلافت وی کشورگشایی‌های چشمگیری در جهان اسلام رخ داده است (295: shani, 2005)، ولی به عقیده نگارنده چنین ادعایی مردود است؛ زیرا در نگاره‌های دیگر همین نسخه همچون نگاره‌های «جنگ بدر»، «جنگ صفین» و ... ذوالفقار همیشه به همراه علی (علیه السلام) ترسیم شده است و هیچ‌گاه در دستان کسی دیگر نبوده است. چنان‌که در نگاره «ستایش رسول علیه السلام» در نسخه شاهنامه که در اوایل قرن ۱۴ میلادی و احتمالاً هم‌زمان با همین نسخه «تاریخ بلعمی» در دوره ایلخانی تصور شده، نیز ذوالفقار همراه علی (علیه السلام) است و در مقابل ایشان و در سمت چپ عمر با شمشیری یک لبه بر کمر نمایش داده شده است که احتمالاً نگارگر به این طریق به نمایش کشورگشایی‌هایی که در زمان خلافت وی در جهان اسلام رخ داده، اشاره کرده است و ضرورتی نداشته ذوالفقار را در دستان عمر ترسیم کند. ^۱ با این تفصیل، علت ترسیم ذوالفقار در دستان عمر در این نگاره مبین این امر است عمر شمشیر امیرالمومنین علی (علیه السلام) را تصاحب کرده است. ذوالفقار یکی از ماندگارترین نمادهای جهان اسلام است (Alexander, 1999: 157) و برخی آن را یک نماد غیبی می‌دانند که نماد یک قهرمان برجسته‌ای به نام علی (علیه السلام) است (Alexander, 1984: 36). طبق روایتی از رسول خدا، خداوند آن را به محمد ﷺ داده تا به خلیفه الله در زمین یعنی علی (علیه السلام) بدهد. پس گرفتن ذوالفقار از علی (علیه السلام) می‌تواند نمادی از گرفتن خلافت از علی (علیه السلام) باشد ^۲ و این اشاره به غصب حق جانشینی امام علی (علیه السلام) توسط عمر دارد.

۱. البته سوچک علت ترسیم عمر را با شمشیر در آن نگاره دو موضوع دیگر می‌داند (Soucek, 1988: 194).

۲. حضرت امام صادق (علیه السلام) فرمودند: «... زمانی که قائم ما ظهور می‌کند در کنار کعبه شمشیر رسول خدا، ذوالفقار، به همراه اوست...» (حرعاملی، ۱۴۲۵ق، ج ۵: ۱۶۸) از امام رضا (علیه السلام) نقل شده است: «... یکی از نشانه‌های امامت ذوالفقار است...» (همان: ۳۴۴).

در پشت حضرت رسول ﷺ جبرئیل، حامل وحی الهی، ایستاده است و در پس زمینه و پشت سر پیامبر ﷺ پرده‌ای سبزرنگ نیز به نمایش گذاشته شده است. در مرکز تصویر، حسنین (علیهم السلام) با عمامه و جامه‌های هم‌رنگ پیامبر ﷺ ترسیم شده‌اند و مدل عمامه و حالت گیسوان آن‌ها نیز مشابه حضرت محمد ﷺ است. در پیش زمینه نگاره و پایین‌تر از حسنین (علیهم السلام) در سمت راست آن‌ها، عثمان با عمامه زردرنگ و جامه سپیدی مشاهده می‌گردد که به سوی پیامبر ﷺ می‌نگردد و در مقابل وی دو مرد با پوشش‌های متنوع در حال مطالعه قرآن یا کتابی هستند که روی رحل قرار دارد. در قسمت پایین و گوشه سمت راست تصویر، علی (علیه السلام) با لباس سبزرنگ (هم‌رنگ لباس پیامبر ﷺ) نشسته است و قلم طلایی و طومار که احتمالاً «کتاب علی (علیه السلام)» یا «صحیفه جامعه» در دستانش قرار دارد. این کتاب را علی (علیه السلام) در حال حیات رسول خدا ﷺ نوشته است. ایشان آنچه از رسول ﷺ از حلال و حرام و دیگر مطالب می‌شنیدند، همه را می‌نوشتند، مجموع احادیث مسموع از پیامبر ﷺ که به املائی آن حضرت و نگارش امام علی (علیه السلام) بود. این کتاب دست به دست، در خاندان رسالت می‌گشت. طول این کتاب ۷۰ ذراع و ضخامت آن به اندازه ران شتر و کتاب به صورت طوماری پیچیده می‌شد.

تصویر (۱) نگاره «نسب‌شناسی پیامبر ﷺ»، «نسخه بلعمی» (جلد اول)، قرن ۸ ق. محل نگهداری گالری فریر

(www.wikimedia.org)

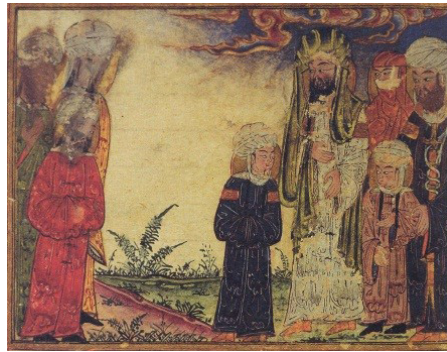
در گوشه سمت چپ مردی با جامه اهل کتاب در آن دوره مشاهده می‌گردد. ترسیم علی (علیه السلام) با طومار نوشتاری علاوه بر نمایش موقعیت وزارت او در طول زندگی حضرت محمد (صلی الله علیه و آله)، می‌تواند وظیفه معنوی را که به وی توسط پیامبر (صلی الله علیه و آله) در طول مراسم «حجه الوداع» تفویض شده است، نشان دهد. این وظیفه بنا بر «حدیث ثقلین» می‌تواند حفظ پیام قرآن به صورت اولیه و نابش برای نسل‌های بعدی، زمانی که پیامبر (صلی الله علیه و آله) در میان آن‌ها نیست و نبوت دیگر وجود ندارد، باشد. قبای سبز پیامبر (صلی الله علیه و آله) و اهل بیت (علیهم السلام) ایشان، احتمالاً به ماجرای «حدیث کساء» مرتبط است. در متون شیعه این موضوع به آیه ۳۳ «سوره احزاب» نسبت داده شده که خداوند می‌فرماید: «خداوند می‌خواهد تو و اهل بیت تو را از هرگونه ناپاکی دور کند و شما را چنان که باید پاک دارد.» اهل بیتهایی که علامه حلی می‌گوید، خانواده پاک‌تری است که توسط پروردگار انتخاب شده است (العترة الطاهرة / آیه تطهیر)، امری که به عنوان وحی الهی درباره علی، فاطمه و حسنین (علیهم السلام) نازل شده است که ویژگی امامت ایشان را تایید می‌کند. از این رو، قباهای سبزرنگ مشترک میان حضرت محمد (صلی الله علیه و آله) و سه تن از اعضای اهل بیتش ممکن است به مصونیت فطری آن‌ها از گناه (عصمت) نیز اشاره کند؛ زیرا برخلاف متکلمین اهل سنت که مصونیت ذاتی از گناه را فقط منحصر به پیامبر (صلی الله علیه و آله) می‌دانند، متفکران شیعه معتقدند، «عصمت» خصیصه‌ای ذاتی است که نه تنها از آن رسول (صلی الله علیه و آله) است، بلکه امامان شیعه نیز دارای این صفت هستند (shani, 2005: 288).

۲-۳-۲. نگاره «مباهله» نسخه «آثار الباقیه عن القرون الخالیه»

این نگاره «مباهله» موضوع «مباهله» بر اساس آیات قرآنی و مستندات تاریخی صدر اسلام را که میان اهل بیت پیامبر (صلی الله علیه و آله) و مسیحیان نجران رخ داده به نمایش گذاشته است (تصویر ۲). پس از اینکه خدای سبحان به رسولش دستور «مباهله»^۱ با مسیحیان نجران را داد، قرار بر این شد که هر دو گروه با فرزندان و همسران خود به محل تعیین شده بیایند و برای نابودی اهل باطل دعا کنند. هنگامی که بزرگان نجران مشاهده کردند،

۱. «فَمَنْ حَاجَكَ فِيهِ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ فَقُلْ تَعَالَوْا نَدْعُ أَبْنَاءَنَا وَأَبْنَاءَكُمْ وَنِسَاءَنَا وَنِسَاءَكُمْ وَأَنْفُسَنَا وَأَنْفُسَكُمْ ثُمَّ نَبْتَهِلْ فَنَجْعَلُ لَعْنَتَ اللَّهِ عَلَى الْكَاذِبِينَ» (آل عمران، ۶۱).

پیامبر صلی الله علیه و آله عزیزترین نزدیکان خود را برای این کار راهی میدان کرده است، به صدق ادعای او پی برده و از مباحله منصرف می‌شوند. آن‌ها به این نتیجه رسیدند که اگر ادعای رسول صلی الله علیه و آله بی اساس بود، هیچ‌گاه در صحنه‌ای که قرار است همراهان ایشان لعن و نفرین شوند، اهل بیت خویش را سپر بالای خود قرار نمی‌داد (ابوالفتوح رازی، ۱۴۰۸ق، ج ۴: ۳۶۱).

(تصویر ۲) نگاره «مباحله»، نسخه «أث‌ار الباقیه عن القرون الخالیه»، اوایل قرن ۸ق،

محل نگهداری کتابخانه دانشگاه ادینبورگ، (www.pinterest.com)

در نگاره «مباحله»، پیامبر صلی الله علیه و آله دارای لباس و دستاری سفید و عبایی سبزرنگ است و سفیدی لباس ایشان نشان پاکی است. رسول اکرم صلی الله علیه و آله در حالی که دست راستش را به طرف سینه برده در حال گفت‌وگو با مسیحیان نجران است، زیرا یکی از آن‌ها نیز دستش را بالا برده و احتمالاً با حضرت رسول صلی الله علیه و آله در حال مصالحه است. حضرت علی علیه السلام نیز دارای پوشش سرمه‌ای‌رنگ و دستار سفیدرنگی بر سر است و دنباله دستارش بر روی شانه‌اش قرار گرفته و در دستش ذوالفقار را نگه داشته است. پشت سر حضرت رسول صلی الله علیه و آله بانویی با پوشش و روبند نارنجی ایستاده است که بنا بر روایات مباحله حضرت زهرا علیها السلام است. (این تصویر از جمله اولین نگاره‌هایی است که زنان را با حجاب کامل نشان داده است.) جلوی حضرت علی علیه السلام، کودکی با لباس صورتی و دستاری سفید ایستاده و کودکی که احتمالاً امام حسن علیه السلام است، نیز روبه‌روی امام حسین علیه السلام ایستاده و صورتش رو به بالا و در حال شنیدن گفت‌وگوهای پیامبر صلی الله علیه و آله با مسیحیان ترسیم شده است. در این تصویر تمام افراد دارای هاله نورانی هستند که این موضوع متأثر از نگارگری این دوره است که هاله را برای

چهره همه اعم از مقدس و غیرمقدس رسم می‌کرده‌اند، اما بر گرد چهره رسول‌الله ﷺ علاوه بر دستار و هاله‌ای نورانی، عبای سبزرنگی نیز ترسیم شده است. احتمالاً نگارگر به این طریق خواسته برتری و سیادت رسول اکرم ﷺ بر امت اسلامی و مقام شامخ‌شان را تأکید کند و به احتمال زیاد انتخاب رنگ سبز برای ایشان می‌تواند مبین عصمت پیامبر ﷺ نیز باشد. همچنین می‌تواند اشاره‌ای بر «حدیث کساء» و نزول «آیه تطهیر» درباره اهل بیت (علیهم السلام) باشد. در این تصویر ظاهراً از عناصر بصری برای بازنمایی محل «مباهله» که به اعتقاد برخی در نقطه‌ای خارج از شهر مدینه و در دامن صحرا و کنار کوه مباهله بوده، استفاده شده است. آسمان آبی تیره با ابرهای حلقوی طلایی بر بالای سر آل کساء (علیهم السلام) سایه افکنده است. احتمالاً وجود این ابرها نشانه رحمت الهی است که با وجود اهل بیت پیامبر ﷺ ظاهر شده‌اند. «مباهله» علاوه بر اینکه موجب اثبات حقانیت اسلام در برابر سایر ادیان الهی و بیان فضایل علی (علیه السلام) و اهل بیت (علیهم السلام) است، بدین طریق جانشینان برحق رسول خدا در قرآن را برای مسلمانان مشخص می‌کند و این مهم‌ترین و اصلی‌ترین سند تاریخی برای مسئله جانشینی پیامبر ﷺ است.

روزی مأمون به امام رضا (علیه السلام) گفت: بزرگ‌ترین فضیلت امیرالمؤمنین (علیه السلام) که قرآن بر آن دلالت دارد، چیست؟ حضرت رضا (علیه السلام) به او فرمود: «فضیلتی که در مباهله است؛ زیرا خداوند عزوجل می‌فرماید: «فَمَنْ حَاجَّكَ فِيهِ مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَكَ مِنَ الْعِلْمِ فَقُلْ تَعَالَوْا نَدْعُ أَبْنَاءَنَا وَأَبْنَاءَكُمْ وَنِسَاءَنَا وَنِسَاءَكُمْ وَأَنْفُسَنَا وَأَنْفُسَكُمْ ثُمَّ نَبْتَهِلْ فَنَجْعَلْ لَعْنَتَ اللَّهِ عَلَى الْكَاذِبِينَ» طبق این آیه، امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) نفس پیامبر ﷺ است. از طرفی می‌دانیم که هیچ يك از مخلوقات خداوند سبحان، بزرگوارتر و برتر از پیامبر خدا ﷺ نیست؛ پس لازم است که به حکم خدا هیچ کس برتر از نفس پیامبر خدا ﷺ نباشد» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۴۹: ۱۸۸).

۲-۳-۳. نگاره «مسیلمه کذاب» نسخه «آثار الباقیه عن القرون الخالیه»

مهم‌ترین مسئله درباره تعیین پیشوای دینی، انتصابی بودن آن از جانب خداوند است؛

چراکه جانشین می‌بایست اوامر و نواهی الهی را برای مردم بیان نماید و اهمیت این موضوع می‌طلبد که تعیین فردی از جانب خداوند باشد و پیامبر ﷺ به فرمان الهی جانشین خود، علی (علیه السلام) را تعیین کرد، ولی برخی همچون مسیلمه کذاب پذیرش اسلام و پیروی از پیامبر ﷺ را مشروط به کسب جانشینی پس از پیامبر ﷺ دانسته‌اند.

در این نگاره حضرت محمد ﷺ با جامه سبزرنگ و دستاری سپید در جمع یاران و اهل بیت‌شان به حالت چهارزانو بر تختی با نقوش گیاهی نشسته است. پیامبر ﷺ با سیمای تمام‌رخ و گرد ماه‌گون و هاله‌ای بر گرداگرد چهره‌اش و از نمایی کاملاً روبه‌رو به تصویر کشیده شده است و برای نمایش رتبه معنوی بالاتر پیامبر ﷺ، ایشان را در سطح بالاتر نسبت به سایر افراد ترسیم کرده‌اند (تصویر ۳). در سمت چپ ایشان امام علی (علیه السلام) که ذوالفقار در دست‌شان است، امام حسن و حسین (علیهم السلام) قرار گرفته‌اند. لبه‌های شمشیر حضرت علی (علیه السلام) به سمت فرستادگان است و احتمالاً اشاره‌ای به دشمنی آن‌ها در مقابل پیامبر ﷺ دارد (یا اینکه آن بخش از این داستان را نمایش می‌دهد که پیامبر ﷺ پس از ابراز عقیده فرستادگان مسیلمه فرمود: «به خدا سوگند اگر ناپسند نبود که فرستادگان را به قتل برسانند، اکنون گردن‌تان را می‌زدم») و بر فراز سر رسول ﷺ و اهل بیت ایشان ابر رحمت ترسیم شده است.

(تصویر ۳) نگاره «مسیلمه کذاب» نسخه «آثار الباقیه عن القرون الخالیه»، اوایل قرن ۸ ق،

محل نگهداری کتابخانه دانشگاه ادینبورگ. (www.pinterest.com)

اگرچه در اکثر روایاتی که راجع به مسیلمه ذکر شده دربارهٔ اهل بیت (علیهم السلام) در آن محفل سخن نگفته‌اند، ولی احتمال دارد هنرمند برای تأکید بر جانشینان برحق پیامبر (صلی الله علیه و آله) (طبق «آیه اولی الامر») علی و حسنین (علیهم السلام) را نزدیک‌ترین افراد به پیامبر (صلی الله علیه و آله) ترسیم کرده است. همان طور که پیامبر (صلی الله علیه و آله) در جواب مسیلمه نوشت: «از محمد (صلی الله علیه و آله) به مسیلمه کذاب، زمین برای خداست و آن را به هر که از بندگان بخوهد، میراث دهد و سرانجام نیک برای پرهیزکاران است» (طبری، ۱۳۶۳، ج ۴: ۱۲۷۴)؛ بنابراین در این نگاره با ترسیم اهل بیت پیامبر (صلی الله علیه و آله) تأکید شده است، تنها کسانی که شریک در امر رسالت رسول (صلی الله علیه و آله) هستند و جانشینان برحق اویند و می‌توانند ادامه‌دهنده راه ایشان باشند، فقط اهل بیت ایشان هستند که به امر الهی برای جانشینی رسول الله (صلی الله علیه و آله) تعیین شده‌اند. علامه حلی معتقد است که جانشینی و امامت پس از پیامبر (صلی الله علیه و آله) برای شخصی به نیابت از رسول (صلی الله علیه و آله) ثابت است (علامه حلی، ۱۴۲۷ ق: ۸۸) و از جمله مقاماتی است که خداوند آن را جعل کرده و به افرادی که لایق آن باشد، واگذار می‌نماید، نه همه انسان‌ها. به نظر علامه، به حکم عقل نصب امام از جانب خداوند واجب باشد، چون ما می‌دانیم که اگر برای مردمان رئیس مفترض الطائفه و راهنمای معصوم در کار باشد، به صلاح نزدیک و از فساد دورتر خواهند بود» (همان: ۸۹).

۲-۳-۴. نگاره «غدیر خم» نسخه «آثار الباقیه عن القرون الخالیه»

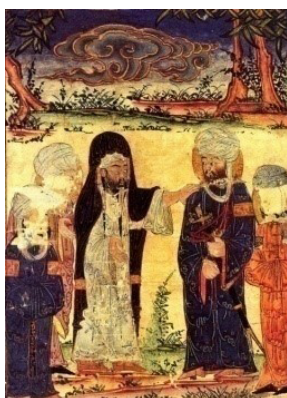
روز ۱۸ ذی‌الحجه سال ۱۰ قمری در بازگشت از «حجه الوداع» و در منطقه «غدیر خم» از جانب خداوند جبرئیل با آخرین پیام الهی فرود آمد.^۱ به اذن پیامبر (صلی الله علیه و آله) همهٔ حجاج در آنجا گرد هم آمدند و از جهاز شتران منبری ساختند تا پیام الهی بدون اتلاف وقت به مردم ابلاغ شود. پس از نماز ظهر پیامبر (صلی الله علیه و آله) بر فراز جایگاهی که اصحاب برایش فراهم آورده‌اند، بالا رفت و علی (علیه السلام) را نیز فراخواند تا در کنارش بایستد. پس از «خطبهٔ غدیر» حضرت محمد (صلی الله علیه و آله) با دستش علی (علیه السلام) را بلند کرد تا حدی که پای آن حضرت موازی زانوی

۱. «يَا أَيُّهَا الرَّسُولُ بَلِّغْ مَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ وَإِنْ لَمْ تَفْعَلْ فَمَا بَلَّغْتَ رِسَالَتَهُ وَاللَّهُ يَعْصِمُكَ مِنَ النَّاسِ إِنَّ اللَّهَ لَا يَهْدِي الْقَوْمَ الْكَافِرِينَ» (مائده، ۶۷)

پیامبر ﷺ رسید و همه مردم او را شناختند (انصاری، ۱۳۸۴: ۳۵). سپس فرمود: «ان الله مولاى و انا مولى المؤمنين و انا اولى بهم من انفسهم فمن كُنْتُ مَوْلاَهُ فَعَلَى مَوْلاَهُ» و فرمود: «علی بایست که من پس از خویش تو را به عنوان امام و هادی امت پسندیدم» (حر عاملی، ۱۴۲۵ق، ج ۳: ۲۰۰). پس از نزول «آیه اکمال»^۱، صحابه برخاستند و امیرالمومنین علی (علیه السلام) را بر این منصب تهنیت گفتند و با وی مصافحه نمودند.

در نگاره «غدیر خم»، رسول ﷺ دارای جامه‌ای سفیدرنگ و عبایی سیاه و دستاری سفیدرنگ است و سفیدی لباس ایشان نشان پاکی و یادآور لباس احرام حجاج و علی (علیه السلام) دارای لباس سرمه‌ای رنگ و دستاری سفیدرنگ است و دنباله دستارش بر روی شانه‌اش قرار گرفته و در دستش ذوالفقار را نگه داشته و هاله‌ای نورانی چهره‌اش را احاطه کرده است (تصویر ۴). احتمال دارد نحوه بستن عمامه امیرالمومنین علی (علیه السلام) نمایشگر سنت عربی باشد که با جانشینی رسول ﷺ ارتباط دارد. پیامبر ﷺ دست خویش را بر شانه علی (علیه السلام) نهاده و او را به امت اسلامی معرفی می‌کند. پشت علی (علیه السلام) فردی با جامه نارنجی‌رنگ و دستار سفیدرنگ ایستاده که حالت دستارش از سایرین متفاوت است و همچنین دو نفر با پوشش صورتی و سرمه‌ای‌رنگ در جانب راست رسول ﷺ قرار گرفته‌اند که فرد صورتی‌پوش دست راستش را به جلو دراز کرده است. ظاهراً این صحنه نشان‌دهنده آن بخش از ماجرای «غدیر خم» است که خطبه «غدیر» به پایان رسیده و حاضران در حال بیعت و تهنیت گفتن به امیرالمومنین علی (علیه السلام) هستند و احتمال دارد این سه نفر شیخین باشند؛ زیرا آن‌ها از نخستین افرادی بودند که به حضرت علی (علیه السلام) این انتصاب الهی را تبریک گفته‌اند. بر اساس نگارگری این دوره هاله نورانی برای چهره همه اعم از مقدس و غیرمقدس رسم شده است و احتمال دارد نگارگر علاوه بر دستار، با رسم عبای سیاه برای پیامبر ﷺ خواسته برتری این عبای سیاه که نشان سیادت ایشان بر امت اسلامی و مقام شامخ شان است، تاکید کند.

۱. «... اليوم بیس الذین کفروا من دینکم فلاتخشوم و اخشون الیوم اکملت لکم دینکم و اتممت علیکم نعمتی و رضیت لکم الاسلام دینا...» (مائده، ۳)

(تصویر ۴) نگاره «غدیر خم»، نسخه «آثار الباقیه عن القرون الخالیه»، اوایل قرن ۸ ق،

کتابخانه ادینبورگ. (www.pinterest.com)

منظره‌پردازی این نگاره بسیار ساده است و عوامل بصری که نشان‌دهنده ماجرای غدیر خم باشد به غیر از چشمه‌ای به رنگ سبزروشن که در کنار پای حاضرین در جریان است، وجود ندارد که به برکت آن سبزه‌هایی به صورت پراکنده در منطقه روییده است. در پس‌زمینه نگاره، تپه‌ای بریده‌بریده با بوته‌های سبز و پراکنده چند درخت در امتداد افق ترسیم شده است. نمایش ابر در بالای سر پیامبر صلی الله علیه و آله و علی علیه السلام حاکی از تقدس وجود ایشان است. چنان‌که بر اساس روایات در اکثر مواقع ابری بر فراز سر پیامبر صلی الله علیه و آله ظاهر می‌شده است. همچنین احتمال دارد وجود این ابر نشان رحمت الهی باشد را که نگارگر خواسته اتمام نعمت در این روز در کنار اكمال دین که جانشینی امیرالمومنین علی علیه السلام است، نشان دهد. این نگاره آن بخش از ماجرای «غدیر خم» را به نمایش گذاشته است که امت پیامبر صلی الله علیه و آله به علی علیه السلام به دلیل انتخاب الهی برای جانشینی رسول الله صلی الله علیه و آله در حال تهنیت و شادباش گفتن هستند.

انتخاب علی علیه السلام به‌عنوان جانشین پیامبر صلی الله علیه و آله در مراسم «غدیر خم»، یکی از اصول اساسی عقاید شیعه امامی است که ذاتاً با عصمت اهل بیت علیهم السلام ارتباط دارد (289: 2005, shani). فقط انتخاب صریح (نص) می‌تواند مشخص کند که چه کسی امام جامعه بعد

از حضرت محمد ﷺ خواهد شد. علامه حلی از طریق تفسیر آیه «اولی الامر» اظهار می‌کند در «غدیر خم» حضرت محمد ﷺ پس از انتخاب الهی علی (علیه السلام) با انتخاب حسنین (علیهم السلام) به نصب امامانی که در مرجعیت (صاحب اختیار) بعد از او ثابت قدم (تزلزل ناپذیرند) هستند، پرداخت (همان).

۳-۵. نگاره «در معراج حضرت رسالت ﷺ» نسخه «خمسه نظامی»

از مهم‌ترین مضامینی که در حوزه هنر اسلامی بدان پرداخته شده، مضمون معراج است. اهمیت این موضوع از سویی به دلیل قابلیت ایجاد فضایی فرازمینی در آثار هنری و از سوی دیگر به خاطر اهمیت و عظمت واقعه است تا حدی که برخی اعتقاد به معراج را از ضروریات دین می‌دانند و تکذیب آن را تکذیب رسول الله ﷺ تلقی می‌کنند (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۱۸: ۳۱۲، ح ۲۳) و بر اساس روایتی از امام صادق (علیه السلام) منکر معراج از شمار شیعیان بیرون می‌دانند (همان، ح ۲۲). آیاتی که به معراج پیامبر ﷺ اشاره دارند، آیه اول سوره «اسراء»^۱ است که به بخش اول معراج از مسجد الحرام تا مسجد الاقصی و آیات ۱۳-۱۸ سوره «نجم»^۲ بر بخش دوم معراج حضرت ﷺ یعنی سیر آسمانی و رسیدن به سدره المنتهی و مقام قاب قوسین الهی دلالت دارد.

در این نگاره، حضرت محمد ﷺ با قبای بلند قهوه‌ای و عمامه سفید و گیسوان باریک و بلند و آویخته که انتهای آن را باد به سویی کشانیده، مصور شده‌اند (تصویر ۵). چهره پیامبر ﷺ در نمای سهرخ و با حرکت نمادین دست‌ها رو به سینه مشاهده می‌گردد. براق با تاج مرصع و زرین بر سر و طوقی ظریف بر گردن در جهت مایل رو به پایین حرکت می‌کند و ظاهراً پیامبر ﷺ در حال مشاهده شگفتی‌های خلقت خداوند و رازهای نهفته در آسمان هستند. در

۱. «بِأَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا أَطِيعُوا اللَّهَ وَأَطِيعُوا الرَّسُولَ وَأُولِي الْأَمْرِ مِنْكُمْ فَإِن تَنَازَعْتُمْ فِي شَيْءٍ فَرُدُّوهُ إِلَى اللَّهِ وَالرَّسُولِ إِن كُنتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ ذَلِكَ خَيْرٌ وَأَحْسَنُ تَأْوِيلًا» (نساء، ۵۹)
 ۲. «سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى بِعَبْدِهِ لَيْلًا مِنَ الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ إِلَى الْمَسْجِدِ الْأَقْصَى الَّذِي بَارَكْنَا حَوْلَهُ لِنُرِيَهُ مِنْ آيَاتِنَا إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ» (اسراء، ۱)
 ۳. «وَلَقَدْ رَأَى نَزْلَهُ أُخْرَى * عِنْدَ سِدْرَةِ الْمُنْتَهَى * عِنْدَهَا جَنَّةُ الْمَأْوَى * إِذْ يَغْشَى السِّدْرَةَ مَا يَغْشَى * مَا زَاغَ الْبَصَرُ وَمَا طَغَى * لَقَدْ رَأَى مِنْ آيَاتِ رَبِّهِ الْكُبْرَى» (نجم، ۱۸-۱۳)

این تصویر، علاوه بر اینکه هاله‌شعله‌سان چهره پیامبر ﷺ را فراگرفته است، هاله‌ای از نور نیز اطراف پیامبر ﷺ و براق را پوشانده است. هاله‌های نورانی که از نور دور پیامبر ﷺ ناشی شده، بخش وسیعی از فضای نگاره را به خود اختصاص داده‌اند و آسمان لاجوردی با ستاره‌های کوچک به شکل نقطه‌های منور مجسم شده است. دوازده فرشته با نمای چهره سه‌رخ، آرایش گیسوان یکنواخت، بال‌های ظریف و بلند در اطراف پیامبر ﷺ و در میان هاله‌های نورانی، احتمالاً خبر عروج پیامبر ﷺ را به یکدیگر خبر داده و حضرت را مشایعت می‌نمایند. دوفرشته بالای سر حضرت رسول ﷺ حلقه‌ای نور در دست گرفته و روبه سوی حضرت محمد ﷺ دارند. احتمالاً این دوازده فرشته، نمادی از جانشینان برحق پیامبر ﷺ هستند که خداوند در شب معراج خبر جانشینی آن‌ها را به حضرت محمد ﷺ داده است.

در قسمت پایینی نگاره، نمایی از شهر مکه، خانه‌های پیرامون آن، مسجد الحرام و کعبه و بناهای مربوطه همچون مقام ابراهیم، حجر اسماعیل و ... با عناصر معماری ظریف و زیبا چون گنبدها، مناره‌ها، آجرکاری‌های ظریف بناها همراه با صخره‌های قهوه‌ای رنگ به‌نمایش درآمده است. این نگاره صحنه آغاز عروج پیامبر ﷺ را از مسجد الحرام به تصویر کشیده است که از ابتدا فرشتگان ایشان را مشایعت می‌نمایند. در این نگاره آیه اول سوره «اسراء» را که به بخش اول معراج از مسجد الحرام تا مسجد الاقصی است به نمایش کشیده است. کتیبه‌ای ۴ ستونی با اشعاری از مخزن الاسرار خمسه نظامی که این سفر آسمانی را توصیف می‌نماید، در بخش فوقانی نگاره مشاهده می‌گردد.

(تصویر ۵) نگاره «در معراج حضرت رسالت ﷺ»،
خمسه نظامی،

قرن ۹ ق، موزه بریتانیا (شین دشتگل)، ۱۳۸۹:
(۱۵۹).

۲-۳-۶. نگاره «معراج» نسخه «خمسه نظامی»

نگاره‌های متعددی با مضمون «معراج» در دوره تیموری ترسیم شده که از آن جمله، به نگاره «معراج» در خمسه نظامی در سال ۸۴۵ قمری می‌توان اشاره نمود. در این تصویر، پیامبر ﷺ به صورت شمس‌ای طلایی که نام «محمد» در مرکز آن نگاشته شده و اطراف آن هم با دوازده دایره تزیین شده، به نمایش درآمده است (تصویر ۶). در این نگاره به جای ترسیم پیکر پیامبر ﷺ، خورشید زرینی که بیانگر عظمت و نور محمدی است، مصور شده است. این شمس در آسمانی لاجوردی با ستارگان کوچک و طلایی رنگ مشاهده می‌گردد. با وجود ترسیم آسمان به نشانه مکان روی دادن واقعه و رنگ لاجوردی به نشانه زمان معراج، از آنجا که به آسمان، در تفکر بشر به خاطر عظمت و گستردگی اش، همواره به عنوان جایگاهی فراتر از وقایع مادی و قیود مکانی اندیشیده شده است، به ویژه آسمان در شب، همیشه ساحتی رازآلود و ابهام‌آمیز داشته است. نگارگر با توجه به روایات و احادیث پیرامون معراج از هر دو نشانه آسمان و شب، برای بیان هنری خویش بهره برده است. جبرئیل با لباس قرمز رنگ و هاله‌ای مدور بر گرد چهره اش، پرچم سیاه رنگی در دست دارد و پیامبر ﷺ را در این سفر الهی راهنمایی می‌نماید. رنگ سیاه پرچم احتمالاً نمادی از هفتمین مرحله عرفان است. سایر فرشتگان همراه نیز با لباس‌های رنگین و آرایش یکنواخت موها سوار بر هاله‌هایی از نور ترسیم شده‌اند و فقط سرهای شان دیده می‌شود.

(تصویر ۶) نگاره «معراج»، خمسه نظامی، قرن ۸۴۵ ق، کتابخانه موزه توپقاپی سرای استانبول

(www.pomegra.wordpress.com)

(مرضیه علی پور)

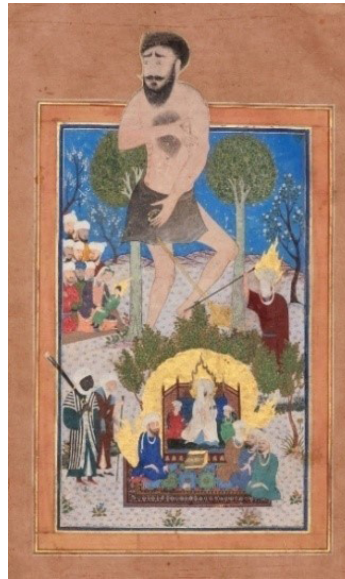
در بسیاری از منابع مذهبی و ادبی، خورشید(آفتاب) را نماد پیامبر اسلام بیان شده است. نقش شمسه برای تشابه و القای قداست پیکر حضرت محمد ﷺ در میان فرشتگان تسبیح‌گوی ترسیم شده و نمادی از پیامبر ﷺ است و ۱۲ دایره موجود در حاشیه آن را نیز می‌تواند نشانی از دوازده امام دانست و اشاره‌ای بر این نکته دارد که رسالت دین اسلام بعد از پیامبر ﷺ بر عهده جانشینان صالح وی است. البته ظهور ائمه (علیهم السلام) در جایگاه بهشتی بی‌سابقه هم نیست.

روایات «معراج» که توسط نویسندگان شیعی نوشته شده‌اند، گزارش می‌دهند که حضرت محمد ﷺ معصومین (علیهم السلام) را در کنار عرش الهی رویت کرده‌اند. پیامبر ﷺ می‌فرماید: در کنار عرش خداوند باری تعالی از من پرسید: «یا محمد، آیا دوست داری علی و فاطمه و حسنین و امامان از فرزندان حسین را ببینی؟ عرض کردم: بلی یا رب. خداوند فرمود: به سمت راست عرش توجه کن. پیامبر ﷺ می‌فرماید: «از آن مقام بالا توجهی به طرف راست عرش کردم و در هاله‌ای از نور، علی و فاطمه و حسن و حسین و علی بن حسین و محمد بن علی و جعفر بن محمد و کاظم بن جعفر و علی بن موسی و محمد بن علی و علی بن محمد و حسن بن علی و مهدی را دیدم که ایستاده و مشغول نماز هستند و حضرت مهدی (علیه السلام) بین آنان مانند ستاره درخشان نور می‌داد» (ابن بابویه، ۱۳۹۵، ج ۱: ۲۵۲). برای تاکید بر عظمت جایگاه ائمه اطهار (علیهم السلام) و در روایتی آمده است که خداوند در جریان «معراج» ائمه (علیهم السلام) را به پیامبر ﷺ نشان داد، در حالی که غرق در نور بودند. این نگاره آیات ۱۳-۱۸ سوره «نجم» که بر بخش دوم معراج حضرت ﷺ یعنی سیر آسمانی و رسیدن به سدره المنتهی و مقام قاب قوسین الهی دلالت دارد به تصویر کشیده است.

۲-۳-۷. تك نگاره «حکایت سه مذهب یکتاپرستی بزرگ»

در این نگاره تک‌ورقی، در پیش‌زمینه و مرکز نگاره، تخت‌گاهی مشاهده می‌گردد که حضرت محمد ﷺ با روپندی بر چهره و هاله شعله‌سان بر تخت جلوس نموده است و

دو کودک در دو جانب ایشان با لباس‌های سبز و قرمز که نمادی از حسنین (علیهم السلام) هستند ترسیم شده‌اند و در سمت راست جایگاه، فردی با لباس آبی‌رنگ که اکثراً سمتی است که وزار در آن سو می‌نشینند، نشسته است که احتمال دارد حضرت علی (علیه السلام)، وصی پیامبر (صلی الله علیه و آله) باشد (تصویر ۷). لباس حضرت امیر (علیه السلام) و تکیه‌گاهی که در جایگاه رسول (صلی الله علیه و آله) قرار دارد، هم‌رنگ ترسیم شده است و احتمال دارد، نمادی از جانشینی حضرت رسول (صلی الله علیه و آله) توسط علی (علیه السلام) باشد. اطراف تخت‌گاه و حضرت علی (علیه السلام) را هاله‌ای زرین و یکپارچه فراگرفته است که نشان از تقدس این چهار نفر در نزد عالمیان دارد.

(تصویر ۷) نگاره «حکایت سه مذهب یکتاپرستی بزرگ»، اوایل قرن ۹ ق، (شایسته‌فر، ۱۳۸۴: ۶۹).

در پشت سر امام علی (علیه السلام) دو نفر ایستاده‌اند که می‌تواند نمودی از متابعت این افراد از حضرت علی (علیه السلام) باشد. یکی از آن‌ها که با ذوالفقار در دستش ایستاده، قنبر است و پیرمرد کنار وی که عصایی در دست دارد، احتمالاً سلمان فارسی است. در مقابل امام علی (علیه السلام) و در سمت چپ جایگاه سه نفر نشسته‌اند و ظاهراً این سه، خلفای پیش از امیرالمومنین علی (علیه السلام) هستند. همه افراد و تخت‌گاه بر روی فرش ترسیم شده‌اند و تعدادی

(مرضیه علی پور)

درخت پشت هاله زرین و جایگاه قرار دارند. در سمت راست و پشت جایگاه رسول الله ﷺ، زنی با فرزنددی در بغل در صف مقدم عده‌ای بر روی زیراندازی نشسته است که اطراف چهره کودک را هاله شعله‌سان فراگرفته است که این دو حضرت مریم (علیها السلام) و حضرت عیسی (علیه السلام) هستند که پیروان‌شان در پشت سر ایشان ترسیم شده‌اند. در سمت چپ و پشت تخت‌گاه پیامبر ﷺ و اهل بیت (علیهم السلام) و یارانشان، فردی با لباس زرشکی و روبندی بر چهره و هاله زرین به‌نمایش درآمده است که با عصای خویش بر پای فردی غول پیکر می‌زند. بر اساس روایات، این فرد با چهره پوشیده حضرت موسی (علیه السلام) است که عوج بن عنق را با ضربه عصا می‌کشد. هنرمند برای نمایش درشتی و بزرگی هیکل عوج بن عنق، او را در میان دو درخت تنومند ترسیم کرده که قد وی از درختان نیز بلندتر است و از قاب نگاره خارج شده است. درختان پرشکوفه‌ای در این نگاره مشاهده می‌گردد که احتمالاً به دلیل حضور سه پیامبر الهی یا این که ختم نبوت و مشخص شدن امامت ترسیم شده است.

در این نگاره افرادی که به مقام امامت نائل شده‌اند^۱ و دارای عصمت هستند، حضرات موسی (علیه السلام)، عیسی (علیه السلام)، محمد ﷺ، علی (علیه السلام) و حسنین (علیهم السلام) هستند که با روبند و هاله شعله‌سان به‌نمایش درآمده‌اند، زیرا بر اساس روایات پیامبران اولوالعزم نیز علاوه بر مقام نبوت به مقام امامت نائل شده‌اند.^۲

۳-۸. نگاره دو صفحه‌ای «بهشتیان و دوزخیان» (اصحاب اعراف) نسخه «گلچین

اسکندر سلطان»

با توجه به ویژگی‌های این نگاره، اثر مذکور می‌تواند، از آثار متقدم دوره تیموری باشد که نشانه‌های آمیخته با باورهای شیعی در آن پدیدار است. این تصویر صحنه‌ای از قیامت را که انسان‌ها برای حسابرسی اعمال و پاداش و جزای متناسب با اعمال‌شان جمع می‌شوند و گواهانی وجود دارند که شاهد اعمال ما بوده و در صحرای محشر شهادت

۱. «وَإِذْ ابْتَلَىٰ إِبْرَاهِيمَ رَبَّهُ بِكَلِمَاتٍ فَاتَمَمَهَا قَالَ أِنِّي جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ إِمَامًا قَالَ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي قَالَ لَا تَنَالُ الْعَهْدَ إِلَّا بِالْحَقِّ» (بقره، ۱۲۴)
 ۲. مطابق این روایت روشن می‌شود که حداقل پیامبران اولوالعزم امام بوده‌اند که در روایت زیر، پیامبران اولوالعزم معرفی شده‌اند: امام باقر (علیه السلام) از پیامبر خدا ﷺ نقل فرمودند: پیامبران اولوالعزم پنج تن هستند: نوح، ابراهیم، موسی، عیسی (علیهم السلام) و محمد ﷺ (مجلسی، ۱۴۰۲، ج ۲۷، ۶).

می‌دهند به‌نمایش گذاشته است.

قیامت بنا بر آموزه‌های اسلامی نام روزی است که تمام انسان‌ها به خواست الهی برای محاسبه اعمالی که در دنیا انجام داده‌اند، در پیشگاه الهی جمع می‌شوند. از این‌رو، به قیامت کبری نیز یاد می‌شود. برای محاسبه اعمال انسان، علاوه بر اعمالی که به‌صورت مجسم و عینی در پیش چشم او قرار دارد، نامه اعمال انسان که تمام اعمال انسان در آن ضبط شده به او داده می‌شود و گواهانی نیز که شاهد اعمال انسان بوده‌اند، برای شهادت دادن وجود دارند که از آن جمله پیامبر ﷺ^۱ و امامان معصومین ﷺ^۲ هستند و اعمال انسان در آن روز با پیشوایان دینی (پیامبر ﷺ^۱، امامان ﷺ و صالحان) سنجیده می‌شود و کسی که اعمال و اعتقاداتش شباهت بیشتری با اعمال و اعتقادات ایشان داشته باشد، سعادت‌مندتر خواهد بود. بر این اساس، شرط ورود به بهشت داشتن ولایت ائمه ﷺ است.^۳ از این‌رو، انسان‌ها در روز قیامت بر اساس اعمال خویش و ولایت اهل بیت ﷺ محشور می‌شوند.

در این نگاره پیامبر ﷺ و علی و حسنین ﷺ در هاله‌هایی از نور در بخش مرکزی تصویر بهشتیان از این نگاره دو صفحه‌ای ترسیم شده‌اند (تصویر ۸). نحوه پوشش همه آن‌ها به یک شکل است و رسول ﷺ خطاب به افرادی که در نگاره روبرو حضور دارند، در حال گفت‌وگو هستند و آن‌ها دست استمداد به سمت ایشان و اهل بیت ﷺ دراز کرده‌اند. فرشته‌ای در سمت راست پیامبر ﷺ ایستاده و چهار فرشته دیگر در هاله‌های نور در حال پروازند و در قسمت پایین این نگاره عده‌ای از بهشتیان با یکدیگر در حال گفت‌وگو هستند و از جهت نگاه و حرکات دست‌شان مشخص است که درباره مردمی که منتظر نتیجه داوری در روز جزا هستند، صحبت می‌کنند. این‌ها احتمالاً پیامبران و اولیای الهی هستند که تشابه جامه‌ها و نحوه عمامه بستن‌شان نمایانگر پیروی و متابعت ایشان از پیامبر ﷺ و خاندان ایشان است. در نگاره صفحه روبه‌رو که به نگاره جهنمیان مشهور

۱. «فَكَيْفَ إِذَا جِئْنَا مِنْ كُلِّ أُمَّةٍ بِشَهِيدٍ وَ جِئْنَا بِكَ عَلَى هَؤُلَاءِ شَهِيدًا» (نساء، ۴۱)

۲. «وَقُلْ أَعْمَلُوا فَسَيَرَى اللَّهُ عَمَلَكُمْ وَرَسُولُهُ وَالْمُؤْمِنُونَ وَسَتُرَدُّونَ إِلَىٰ عَالِمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ» (توبه، ۱۰۵)

۳. چنان‌که خداوند در حدیث قدسی می‌فرماید: «ولایه علی بن ابیطالب حصنی فمن دخل حصنی امن من عذابی» (ابن بابویه، ۱۳۷۸، ج ۲، ۱۳۶).

(مرضیه علی پور)

است، در حالی که نشانگر قسمتی از صحنه جهنم و اعراف است، در قسمت بالایی این نگاره، جهنمیان در حال طلب استمداد از پیامبر ﷺ و اولیاء الله هستند و عده‌ای که در قسمت پایین ترسیم شده‌اند، احتمالاً کسانی هستند که در اعراف منتظر مشخص شدن نتیجه اعمال شان هستند و از پیامبر ﷺ و ائمه (علیهم السلام) و اولیاء الله که در اعراف حضور دارند، درخواست شفاعت و یاری دارند و تعدادی نیز به سجده افتاده‌اند.

(تصویر ۸) نگاره «دو صفحه‌ای «بهشتیان و دوزخیان» (اصحاب اعراف)، نسخه گلچین اسکندرسلطان،

قرن ۹ ق، گلبنگیان لیبسیون (www.brill.com).

اعراف، جایگاه میان بهشتیان و دوزخیان است و بر اساس آیات قرآن، بر فراز اعراف مقربانی هستند که به اذن خدا شفاعت می‌کنند. از منظر علامه طباطبایی اعراف قسمت‌های بالای حائلی است که میان اهل دوزخ و اهل بهشت قرار دارد، به گونه‌ای که اعرافیان در آنجا هم دوزخیان و هم بهشتیان را می‌بینند (طباطبایی، ۱۳۷۸، ج ۸: ۱۵۲). البته با توجه به آیات قرآن در قیامت سطح زمین صاف و مسطح است و بنابراین، منظور از این بلندی، مقام بلند افرادی است که در آنجا مقام شفاعت دارند. در این نگاره، نیز دقیقاً توصیفات قرآن از اعراف مشاهده می‌گردد. برخی از عالمان متأخر، اعراف را همان حائل یادشده در آیه ۱۳ «سوره حدید»^۱ دانسته‌اند که خداوند در آخرت میان مومنان و

۱. «يَوْمَ يَقُولُ الْمُنَافِقُونَ وَالْمُنَافِقَاتُ لِلَّذِينَ آمَنُوا انظُرُونَا نَقْتَبِسْ مِنْ نُورِكُمْ قِيلَ ارْجِعُوا وَرَاءَكُمْ فَالْتَمِسُوا نُورًا فَضُرِبَ بَيْنَهُم بِسُورٍ لَهُ بَابٌ بَاطِنُهُ فِيهِ الرَّحْمَةُ وَظَاهِرُهُ مِنْ قِبَلِهِ الْعَذَابُ» (حدید، ۱۳)

مناقضان قرار می‌دهد و آن حائل دروازه‌ای دارد که باطن آن مشرف بر بهشت است و ظاهر آن روی به جهنم دارد که در این نگاره باطن اعراف در نگاره سمت راست نمایش داده شده و در قسمت بالای نگاره سمت چپ، ظاهر اعراف یعنی جهنم ترسیم شده است. طبق برخی روایات، در اعراف دو گروه وجود دارند، به این معنا که در اعراف هم افرادی وجود دارند که اعمال خوب و بد آن‌ها به گونه‌ای است که نه لیاقت بهشت را پیدا کرده‌اند، نه جهنم (که در بخش پایینی نگاره سمت چپ ترسیم شده‌اند) و هم پیامبران و ائمه (علیهم السلام) هستند که برای کمک به آن‌ها در اعراف حضور دارند (که آن‌ها در تصویر سمت راست به نمایش درآمده‌اند).

قسمت پایینی نگاره سمت چپ (مشهور به نگاره جهنمیان) آیات ۴۶-۴۷ «سوره اعراف»^۱ را به تصویر کشیده است، طبق این آیات، افرادی که در اعراف قرار دارند، چنین معرفی شده‌اند که آرزو دارند، وارد بهشت شوند، ولی توانایی آن را ندارند. اینان هنگامی که نگاه به بهشتیان می‌کنند بر آن‌ها درود می‌فرستند و می‌خواهند با آن‌ها باشند و وقتی که نظر به دوزخیان می‌افکنند از سرنوشت آن‌ها وحشت نموده و به خدا پناه می‌برند. همچنین نگاره بهشتیان بر اساس آیات ۴۸-۴۹ «سوره اعراف»^۲ ترسیم شده است. شیخ صدوق معتقد است که اعراف دیواری میان بهشت و جهنم است و اصحاب اعراف به سیمایشان شناخته می‌شوند و آن‌ها جزو پیامبر اکرم (صلی الله علیه و آله) و اوصیای ایشان نیستند. کسی وارد بهشت نمی‌شود، مگر اینکه آن‌ها را بشناسد یا آن‌ها او را بشناسند و کسی وارد جهنم نمی‌شود، مگر کسی که آن‌ها را انکار کند یا آن‌ها او را انکار کنند. در اعراف، افراد به فرمان خداوند واگذار می‌شوند؛ یا آن‌ها را مجازات می‌کند یا توبه آن‌ها را می‌پذیرد (ابن بابویه، ۱۴۱۴ق: ۷۰). این عربی درباره اصحاب اعراف گفته است: «آن‌ها کسانی هستند که حسنات و سیئاتشان مساوی است که یک چشم سوی بهشت و چشم دیگر به جهنم دوخته‌اند. در حالی که به هیچ کدام برای آن‌ها رجحان ندارد، اما وقتی دستور سجده به آن‌ها داده

۱. «وَبَيْنَهُمَا حِجَابٌ وَعَلَى الْأَعْرَافِ رَجَالٌ يَعْرِفُونَ كُلًّا بِسِيمَاهُمْ وَنَادُوا أَصْحَابَ الْجَنَّةِ أَنْ سَلَامٌ عَلَيْكُمْ لَمْ يَدْخُلُوهَا وَهُمْ يَطْمَعُونَ» و «وَإِذَا صُرِفَتْ أَبْصَارُهُمْ تِلْقَاءَ أَصْحَابِ النَّارِ قَالُوا رَبَّنَا لَا تَجْعَلْنَا مَعَ الْقَوْمِ الظَّالِمِينَ» (اعراف ۴۶-۴۷).
 ۲. «وَ نَادَى أَصْحَابُ الْأَعْرَافِ رَجَالًا يَعْرِفُونَهُمْ بِسِيمَاهُمْ قَالُوا مَا أَغْنَىٰ عَنْكُمْ جَمْعُكُمْ وَمَا كُنْتُمْ تَسْتَكْبِرُونَ» «أَهْوَاءِ الدِّينِ أَقْسَمْتُمْ لَا يَنَالُهُمُ اللَّهُ بِرَحْمَةٍ أَدْخُلُوا الْجَنَّةَ لَا يَخُوفٌ عَلَيْكُمْ وَ لَأَنْتُمْ تَخْزَنُونَ» (اعراف، ۴۸-۴۹)

می‌شود همه سجده می‌کنند و وارد بهشت می‌شوند» (ابن عربی، ۱۳۹۵، ج: ۴: ۵۱۰).

چشمه‌ای در قسمت پایین نگاره بهشتیان ترسیم شده که امتداد آن در نگاره مقابل است و درختچه و گل و بوته‌هایی در اطراف آن روییده است. ظاهراً این چشمه، حوض کوثر است که در بهشت وجود دارد. ترسیم این چشمه در دو نگاره نشان از شفاعت اولیاء‌الله از اصحاب اعراف دارد که منتظر شفاعت ایشان هستند. نکته جالب توجه این است که این دو نگاره نسخه گلچین اسکندرسلطان مضمون آیات ۴۶-۴۹ «سوره اعراف» (یعنی صحنه اعراف و وضعیت افراد آن‌ها) را به خوبی به نمایش گذاشته است و احتمالاً نام این نگاره بایستی «اصحاب اعراف» نام‌گذاری شود.

۲-۴. جدول تطبیقی مولفه‌های بصری نگاره‌ها بر اساس اصول و مبانی شیعه (منبع: نگارنده)

ردیف	دوره	عنوان اثر	مضمون	مبانی شیعی	بازتاب آیات و روایات	شخصیت های اصلی	روش شمایل سازی	عناصر بصری و نمادین	نگاره ها
۱	ایلخانی	«نسب شناسی پیامبر (علیه السلام)»	حدیث ثقلین	امامت، عصمت	احزاب، ۳۳ (آیه تطهیر)	پیامبر (علیه السلام)، امام علی و حسنین (علیهم السلام)	واقع گرایی - نمادگرایی	لباس سبزرنگ پیامبر (علیه السلام) و اهل بیت (علیهم السلام)، سجاده محراب گون پیامبر (علیه السلام)، دو قرآن گشوده (یکی در دستان پیامبر (علیه السلام) و دیگری بر روی رحل است)، قلم و کاغذ در دستان امام علی (علیه السلام) (نشان از تفسیر باطنی قرآن برای امام علی (علیه السلام) توسط پیامبر (علیه السلام) دارد)، وجود جبرئیل (احتمالاً حامل وحی است)	

ردیف	دوره	عنوان اثر	مضمون	مبانی شیعی	بازتاب آیات و روایات	شخصیت های اصلی	روش شمایل سازی	عناصر بصری و نمادین	نگاره ها
۲	ایلخانی	«مباهله»	مباهله	امامت، عصمت	آل عمران، ۶۱	پیامبر ﷺ، امام علی و فاطمه و حسنین علیهم السلام	واقع گرایی	حضور معصومین (نمادی از ۵ تن آل کساء و آیه تطهیر)، کساء رسول ﷺ، ابر رحمت	
۳	ایلخانی	«مسيلمه كذاب»	جانشینی پیامبر ﷺ	امامت	اعراف، ۱۲۸	پیامبر ﷺ، امام علی و حسنین علیهم السلام	واقع گرایی	حضور امام علی و حسنین علیهم السلام ابر رحمت	
۴	ایلخانی	«غدیر خم»	جانشینی پیامبر ﷺ	امامت	مائده، ۳ مائده، ۶۷	پیامبر ﷺ، امام علی علیهم السلام	واقع گرایی	کساء مشکى پیامبر ﷺ، شمشیر امیرالمؤمنین علی (علیه السلام) دست پیامبر ﷺ بر شانه امام علی (علیه السلام) نشان جانشینی ایشان است، ابر رحمت	
۵	تیموری	«معراج»	جانشینی پیامبر ﷺ	امامت تداوم تبتوت	اسراء، ۱	پیامبر ﷺ، امامان	نمادگرایی	هاله نورانی که پیامبر ﷺ و براق را احاطه کرده است و هم چنین آسمان مکه را فرا گرفته است، ۱۲ فرشته اطراف پیامبر ﷺ (نماد ۱۲ امام)	
۶	تیموری	«معراج»	جانشینی پیامبر ﷺ	امامت تداوم تبتوت	نجم، ۱۸-۱۳	پیامبر ﷺ، امامان، جبرئیل	نمادگرایی	شمسه طلایی (نمادی از ۱۲ پیامبر ﷺ)، ۱۲ حلقه نورانی داخل شمس (نمادی از ۱۲ امام)، بیرقی در دستان جبرئیل، آسمان لاجوردی با ستارگان نورانی، هاله‌هایی که فرشتگان در آن‌ها پیامبر ﷺ را مشاعت می‌کنند	

(مرضیه علی پور)

	<p>جایگاه پیامبر ﷺ، هاله نورانی که بر گرد چهره پوشیده پیامبر ﷺ، هاله نورانی که اطراف جایگاه و امام علی (علیه السلام) را فرا گرفته است، هاله نورانی گرد چهره مسیح (علیه السلام) هاله نورانی و چهره پوشیده حضرت موسی (علیه السلام)</p>	<p>نمادگرایی</p>	<p>موسی و عیسی (علیهم السلام)، پیامبر ﷺ، امام علی و حسنین (علیهم السلام)</p>	<p>بقره، ۱۲۴</p>	<p>امامت، عصمت</p>	<p>جانشینی پیامبر ﷺ</p>	<p>«حکایت سه مذهب یکتا پرستی بزرگ»</p>	<p>تیموری</p>	<p>۷</p>
	<p>هاله نورانی که اطراف پیامبر ﷺ و اهل بیت (علیهم السلام) هاله‌های نوری که فرشتگان در آن‌ها در پروازند، چشمه‌ای در اعراف، شعله‌های اطراف جهنمین</p>	<p>نمادگرایی</p>	<p>پیامبر ﷺ، امام علی و حسنین (علیهم السلام)</p>	<p>اعراف، ۴۶-۴۹</p>	<p>شفاعت</p>	<p>حسابرسی اعمال</p>	<p>«بهشتیان و دوزخیان» (اصحاب اعراف)</p>	<p>تیموری</p>	<p>۸</p>

۳. نتیجه‌گیری

با وجود اینکه هنر صفویان با عنوان «هنر شیعی» شهرت یافته است، اما آغاز شکل‌گیری آن بر اساس بن‌مایه‌های شیعی از دوره‌های پیشین (آل بویه، ایلخانی و تیموری) بوده است. بر اساس بررسی نگاره‌های دوره‌های ایلخانی و تیموری، نحوه انعکاس مفاهیم و مضامین مربوط به جایگاه اهل بیت (علیهم السلام) در نگاره‌ها یکسان و یک‌شکل نبوده و مهم‌ترین وجه تمایز آن‌ها را باید در نوع عناصر بصری و باورهای شیعی نهفته در نگاره‌ها جست‌وجو کرد. زیرا شناخت مضامین نگاره‌های شیعی، ارتباط آن‌ها را با مبانی اصولی شیعه مشخص می‌کند و معنا، مفهوم و دلایل انتخاب این موضوعات را بیان می‌نماید و مخاطب با مشاهده مستقیم عناصر بصری یا به‌طور غیرمستقیم و شناسایی مولفه‌های نمادین متوجه مضمون نگاره‌ها می‌گردد و در واقع از این طریق اندیشه و باور

حاکم بر هنرمند و نگاره مشخص می‌شود. بر اساس یافته‌ها، مهم‌ترین مضامین شیعی مرتبط با اهل بیت (علیهم السلام) که در نگارگری دوره‌های ایلخانی و تیموری بروز یافته‌اند شامل مضامین برگرفته از آیات قرآنی، وقایع مهم تاریخ تشیع و باورها و آموزه‌های شیعی می‌شود و برخی از نگاره‌ها را می‌توان در سه دسته قرار داد:

۱) نگاره‌های با مضامین برگرفته از آیات قرآنی: «غدیر خم»، «مباهله»، «معراج».

۲) نگاره‌های با مضامین برگرفته از وقایع مهم تاریخ تشیع: «غدیر خم»، «مباهله»، «معراج پیامبر (صلی الله علیه و آله)»، «مسئله کذاب».

۳) نگاره‌های با مضامین برگرفته از باورها و آموزه‌های شیعی: «نسب‌شناسی پیامبر (صلی الله علیه و آله)»، «بهشتیان و دوزخیان» (اصحاب اعراف)، «حکایت سه مذهب یکتاپرستی بزرگ».

اگرچه مضمون این نگاره‌ها برگرفته از موارد فوق است، ولی مضمون اصلی آن‌ها حول اصول و مبانی شیعی ذیل قرار دارد که مبین آیات ولایی است که در لایه‌های پنهانی مولفه‌های بصری و نمادین نگاره‌ها نهفته است:

۱) نگاره‌های «نسب‌شناسی پیامبر (صلی الله علیه و آله)»، «مباهله» و «حکایت سه مذهب یکتاپرستی بزرگ» اصل امامت و عصمت اهل بیت (علیهم السلام) را به نمایش گذاشته‌اند.

۲) نگاره‌های «غدیر خم» و «معراج پیامبر (صلی الله علیه و آله)»، «مسئله کذاب» اصل امامت ائمه اطهار (علیهم السلام) را به تصویر کشیده‌اند.

۳) نگاره‌های «معراج» اصل امامت تداوم نبوت را به نمایش گذاشته‌اند.

۴) نگاره «بهشتیان و دوزخیان» (اصحاب اعراف) اصل شفاعت را به تصویر کشیده‌اند.

نگاره‌های اهل بیت (علیهم السلام) به لحاظ زیبایی‌شناسی به دو شیوه ترسیم گشته‌اند: دسته اول نگاره‌ها؛ مانند نگاره‌های «غدیر خم»، «مباهله» و «مسئله کذاب» به روش واقع‌گرایانه و از بعد تاریخی ترسیم شده‌اند و اغلب صراحت بیان تصویری و سادگی اجزای آن‌ها به خوبی مشخص است و گاه ترکیب‌بندی‌های ساده و نمادپردازی‌های صریح و قابل درک

(مرضیه علی پور)

عامه مردم نیز در آن‌ها مشاهده می‌شود در این دوره اهل بیت (علیهم السلام) به صورت افراد عادی، نه با عنوان امامان شیعی ظاهر شده‌اند؛ بنابراین برخی از هنرمندان یا حامیان شیعی مجبور بوده‌اند، با انتخاب مضامین شیعی برای نگاره‌ها یا اینکه کاربرد عناصر شیعی به صورت نمادین در نگاره‌ها گرایش‌های شیعی خویش را به نمایش بگذارند. همچون نگاره «نسب‌شناسی پیامبر ﷺ» که وجه واقع‌گرایی در آن غالب است و نمادهای صریحی و ساده‌ای مانند قرآن در دست پیامبر ﷺ، قلم و طومار در دست امیرالمومنین علی (علیه السلام)، رنگ سبز جامه پیامبر ﷺ و ائمه اطهار (علیهم السلام) و... در آن مشاهده می‌شود.

دسته دوم نگاره‌ها مانند «معراج»ها، «بهشتیان و دوزخیان» (اصحاب اعراف)، «حکایت سه مذهب یکتاپرستی بزرگ» به روش نمادگرایانه به نمایش گذاشته شده‌اند که فضایی مثالی با خصوصیات زیبایی‌شناسی خاص خود را به تصویر کشیده‌اند تا در این دوره‌ها اندیشه و باورهای شیعه را ترویج و توسعه دهند و هنرمندان معدودی با گرایش‌های شیعی برای نمایش مدلول حقیقی شخصیت‌های شیعه و بیان حقیقت و حقانیت شیعه از عناصر نمادین بهره برده‌اند، مانند نگاره «معراج» که پیامبر ﷺ به صورت شمسه طلایی و امامان دوازده‌گانه به عنوان جانشینان پیامبر ﷺ به صورت ۱۲ دایره درون شمسه به نمایش درآمده‌اند.

از آنجا که نگارگری متأثر از ساختار فکری جامعه است، با تغییر ساختار فکری که در دوره تیموری نسبت به ایلخانی ایجاد می‌شود، تمایزی نیز در شیوه نگارگری این دو دوره مشاهده می‌شود، چنان‌که هنرمندان ایلخانی در بیشتر نگاره‌های شیعی از شیوه واقع‌گرایانه برای نمایش مولفه‌های بصری استفاده کرده‌اند و گاه در آن‌ها نمادهای صریح و ساده‌ای نیز به کار برده‌اند، اما در دوره تیموری با افزایش گرایش‌های شیعه‌نگاران به تدریج سعی داشته‌اند با اجتناب از واقع‌گرایی و ورود به عرصه نمادگرایی، مضامین و شخصیت‌های شیعه را همان‌گونه که در اندیشه شیعه انعکاس یافته، به تصویر درآورند و بدین طریق بسترهای رشد عناصر نمادین نگاره‌های شیعی دوره صفوی فراهم شد؛ بنابراین، با توجه به وجود دو زمان قطعی و تقریبی برای ایجاد و رواج انواع هنرها، عصر تیموری را می‌توان زمان تقریبی رواج (نه شروع) و تداوم حضور مولفه‌های شیعی در

هنر ایرانی دانست که در عصر صفوی به زمان قطعی مبدل گردید. زمانی که از شیوع هنر شیعی در دوره تیموری یاد می‌شود، منظور نه فقط آثار هنری دارای آرایه‌های شیعی، بلکه شرایط تاریخی زمینه‌ساز آن نیز مدنظر است.

منابع تصویری

- (تصویر ۱) نگاره «نسب‌شناسی پیامبر ﷺ»، «نسخه بلعمی» (جلد اول)، قرن ۸ ق، محل نگهداری گالری فریر، (www.pinterest.com) (تصویر ۲) نگاره «مباهله»، نسخه «آثار الباقیه عن القرون الخالیه»، اوایل قرن ۸ ق، محل نگهداری کتابخانه دانشگاه ادینبورگ، (www.pinterest.com)
- (تصویر ۳) نگاره «مسيلمه كذاب» نسخه «آثار الباقیه عن القرون الخالیه»، اوایل قرن ۸ ق، محل نگهداری کتابخانه دانشگاه ادینبورگ، (www.pinterest.com)
- (تصویر ۴) نگاره «غدیر خم»، نسخه «آثار الباقیه عن القرون الخالیه»، اوایل قرن ۸ ق، محل نگهداری کتابخانه ادینبورگ، (www.pinterest.com)
- (تصویر ۵) نگاره «در معراج حضرت رسالت ﷺ»، نسخه «خمسه نظامی»، قرن ۹ ق، محل نگهداری موزه بریتانیا، (شین دشتگل، ۱۳۸۹، ۱۵۹)
- (تصویر ۶) نگاره «معراج»، نسخه «خمسه نظامی»، قرن ۸۴۵ ق، محل نگهداری کتابخانه موزه توپقایی سرای استانبول، (www.pomegra.wordpress.com)
- (تصویر ۷) نگاره «حکایت سه مذهب یکتاپرستی بزرگ»، اوایل قرن ۹ ق، (شایسته فر، ۱۳۸۴، ۶۹)
- (تصویر ۸) نگاره «دو صفحه ای (بهشتیان و دوزخیان) (اصحاب اعراف)، نسخه «گلچین اسکندرسلطان»، قرن ۹ ق، محل نگهداری گلبنگیان لیبسیون، (www.brill.com)

منابع و مآخذ

- قرآن کریم.
- نهج البلاغه.
- آزند، یعقوب. (۱۳۸۷). نگارگری مکتب هرات. تهران: فرهنگستان هنر.
- ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۷۸). عیون الاخبارالرضا. ترجمه مهدی لاجوردی. تهران: جهان.
- _____ (۱۴۱۴ق). الاعتقادات. چاپ دوم. قم: کنگره شیخ مفید.
- _____ (۱۳۹۵). کمال‌الدین و تمام‌النعمه. تهران: دارالکتب اسلامی.
- ابن منظور، محمد بن مکرم. (۱۴۱۴ق). لسان‌العرب. چاپ سوم. بیروت: دار صادر.
- ابن عربی، محمد بن علی. (بی تا). فتوحات مکیه. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ابوالفتوح رازی، حسین بن علی. (۱۴۰۸ق). روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن. مشهد: آستان قدس رضوی.
- انصاری، محمدباقر. (۱۳۸۴). ندای آسمانی غدیر. تهران: تک.
- بحرانی، میثم بن علی. (۱۱۴۰ق). قواعدالمرام فی علم الکلام. قم: کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
- بوركهارت، تیتوس. (۱۳۶۵). هنر اسلامی زبان و بیان. ترجمه مسعود رجب‌نیا. تهران: سروش.
- پاکباز، رویین. (۱۳۸۵). نقاشی ایران: از دیرباز تا امروز. تهران: زرین و سیمین.
- حرعاملی، محمد بن حسن. (۱۴۲۵ق / ۲۰۰۴م). اثبات الهداه بالنصوص والمعجزات. بیروت: اعلمی للمطبوعات.
- سعیدی زاده، محمد جواد؛ موسوی گیلانی، سیدرضی. (۱۳۹۳). «بررسی زمینه و علل بی‌رغبتی نگارگران مسلمان به شمایل‌نگاری پیامبر اسلام تا قبل از دوره ایلخانی». فصلنامه نگره. ش ۳۱. صص: ۳۷-۴۵.
- شایسته‌فر، مهناز. (۱۳۸۴ق). عناصر شیعی در نگارگری تیموریان و صفویان. تهران: موسسه مطالعات هنرهای اسلامی.
- شین‌دشتگل، هلنا. (۱۳۸۹). معراج‌نگاری نسخه‌های خطی تا نقاشی‌های مردمی با نگاهی به پیکر‌نگاری حضرت محمد ﷺ سده‌های ۸-۱۴ ه. ق. تهران: علمی و فرهنگی.
- طباطبایی، سید محمد حسین. (۱۳۷۸). تفسیر المیزان. ترجمه سید محمد باقر موسوی همدانی. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۳۷۵). تاریخ طبری. ترجمه ابوالقاسم پاینده. تهران: اساطیر.
- عکاشه، ثروت. (۱۳۸۰). نگارگری اسلامی. ترجمه سید غلامرضا تهامی. تهران: سوره مهر.
- علامه حلی، حسن بن یوسف. (۱۳۸۲). کشف‌المراد فی شرح تجرید الاعتقاد. تعلیقه جعفر سبحانی. قم: موسسه امام‌صادق (علیه السلام).
- فاضل مقداد. (۱۴۲۷ق). النافع یوم الحشر فی شرح الباب الحادی عشر. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۳۶۵). الکافی. ترجمه علی اکبر غفاری. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- _____ (۱۳۶۹). اصول کافی. ترجمه و شرح: سید جواد مصطفوی. تهران: کتاب‌فروشی علمیه اسلامی.
- مجلسی، محمد باقر. (۱۴۰۳ق). بحار الانوار. جلد ۴۹. ترجمه هدایت‌الله مسترحمی و همکاران. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- ملک مکان، حمید؛ جوان آراسته، امیر. (۱۳۸۹). تشیع در عراق در قرون نخستین. تهران: دانشگاه ادیان و مذاهب.
- مهدی‌زاده، علیرضا. (۱۳۹۲). «نقش اندیشه شیعه در پیدایی فالنامه تهماسبی». رساله دکتری دانشکده هنرهای زیبا. دانشگاه تهران.
- _____ (۱۳۹۶). «بررسی روند تجلی مضامین شیعی در نگارگری ایران». پژوهش در هنر و علوم انسانی. ش ۶.

صص: ۱۳-۳۲.

- نورانیان، رضا و دلبری، شهریانو؛ باغستانی کوزه‌گر، محمد. (۱۳۹۹). «تصویر آرای پیامبر ﷺ و امامان شیعی (علیهم السلام) در نسخه خطی حبیب السیر با محوریت بحار الانوار». *مطالعات هنر اسلامی*. ش ۳۷. صص: ۱-۱۹.

منابع لاتین

- Alexander, David Geoffrey. (1984). "Dhul – Fakar" *PH.D Thesis*. New York University.
- Alexander, David. (1999). "Dhul – Faqar and The Legacy of The Prophet, Mirath Rasul Allah". *GladiusXIX*. PP 188 – 157.
- Shani, Raya Y. (2005). "A Pictorial Representation of the Hadith al- thaqalayn in an Ilkhanid Copy of Bal'ami's Tarjuma -yi tarikh - I Tabari in *the Freer Gallery*", *The Iconography of Islamic Art(Studies in Honour of Robert Hillenbrand)*. Edited by Bernard O' Kane, Edinburgh University Press. PP: 307-285.
- Soucek, P. Priscilla. "The Life of the Prophet": Illustrated Version, *in Content and Context of Visual Arts in Islamic World*, ed. Priscilla Soucek (university Park, PA, 1988). PP 217-193.

منابع اینترنتی

- معارف، مجید. (۱۳۹۹). « بررسی جایگاه اهل بیت در قرآن ». پایگاه اطلاع رسانی حوزه. www.hawzah.net
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۹۵). « امامت از اصول دین ». آیین رحمت (پایگاه اطلاع رسانی دفتر آیت الله مکارم شیرازی). www.makarem.ir/main.aspx. Accessed: August.30.2021.